

प्रकरण बारावे

भारतीय राजकारणासमोरील मुख्य वादप्रश्न

भारताची राज्यव्यवस्था आधुनिक आणि पाश्चिमात्य असली तरी ज्या सामाजिक-आर्थिक-सांस्कृतिक चौकटीत ती क्रियान्वित आहे ती जुनी पारंपरिक आणि खास पौर्वात्य आहे. येथील राजकारणाच्या दोन भिन्न 'भाषा' असल्याचे वर्णन पाश्चात्य राज्यशास्त्रज्ञ करतात, त्यांना 'पारंपरिक भाषा' आणि 'आधुनिक भाषा' असे संबोधतात. राष्ट्रराज्याच्या सर्व-राजकीय संस्था आधुनिक भाषेत चालतात. तर प्राचीन समाजरचनेच्या सर्व संरचना पारंपरिक भाषेत सुरू असतात. या दोहोंमधील अंतर्विरोध तसेच आंतरक्रिया समजून घेतल्याखेरीज भारतीय राजकारणाचे गुह्य अभ्यासकाला उकलूच शकत नाही.

भारतातील राजकीय संस्था आणि सामाजिक संरचना यांचा विकास एकत्र झालेला नसून त्यांची एकमेकांशी इतिहासात खूपच उशिरा ओळख झाली आहे आणि सांगड घालण्याची प्रक्रिया अजूनही सुरूच आहे. पारंपरिक भारताची स्वतःची अशी राजकीय प्रणाली होती, तिचे स्वरूप आधुनिक राज्यसंस्थेपेक्षा अगदीच निराळे होते. या परिस्थितीमुळे भारतीय राज्यव्यवस्थेचा आंतरविद्याशास्त्रीय अभ्यास करणाऱ्यांना या राज्यव्यवस्थेचा येथील सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि मनोरचनात्मक संरचनाशी असलेला संबंध, त्या संरचनांचा राज्यव्यवस्थेवर आणि राज्यव्यवस्थेचा त्या संरचनावर घडत असलेला परिणाम, तसेच राजकीय प्रक्रियांवर दिसणारा विगरराजकीय शक्तिप्रवाहांचा प्रभाव या तिन्ही अंगांनी विचार करणे गरजेचे ठरते.

भारतीय समाजातील हे शक्तिप्रवाह जात, धर्म, भाषा किंवा प्रदेश यांच्याशी लोकांच्या जडलेल्या निष्ठांच्या स्वरूपात अभ्यासकांना आढळतात. काही अभ्यासक त्यांच्या निष्ठेकडे समस्या म्हणून पाहतात, तर काहींना त्या पारंपरिक भूतकाळाचे अवशेष वाटतात; काहीजण राष्ट्रबांधणीतील अपुरेपणाच्या खुणा म्हणून या निष्ठांकडे पाहतात तर अन्य काहींना त्या भारतीय राजकारणाची आविष्कारमाध्यमे (इंडियम्स) म्हणून लक्षणीय वाटतात. परंपरा आणि आधुनिकता यांच्यात अंतर्विरोध गृहीत धरून विचार करणारे अभ्यासक असे समजून चालतात की आधुनिकरणाची प्रक्रिया जसजशी पूर्णत्वास जाईल तसतसा परंपरेचा हा भाग लोप पावेल आणि भविष्यकाळात भारतीय समाज पाश्चिमात्य समाजाप्रमाणे 'आधुनिक' होईल. त्यात जातिवाद, धर्मवाद, प्रदेशवाद, भाषावाद यासारखे प्रश्न शिल्लक उरणार नाही. पण परंपरा आणि आधुनिकता यांच्यात अंतर्विरोध नसून सातत्य असते अशा दृष्टिकोनातून पाहणाऱ्यांना मात्र अशी खात्री असते की पाश्चात्य अर्थाने 'आधुनिक' होणे भारतासाठी शक्य नाही, आणि आवश्यकही नाही.

भारत आपल्या पारंपरिक वैशिष्ट्यांतील कालसापेक्ष भाग जतन करून आणि कालबाह्य भाग टाकून देत स्वतःच्या आधुनिकीकरणाची दिशा स्वतःच ठरवील.

अशाप्रकारे भारतीय राज्यव्यवस्थेतील मतमतांतरांमुळे वादग्रस्त झालेल्या जात, धर्म, भाषा, प्रदेश आणि दारिद्र्यनिर्मूलन अशा पाच विषयांची चर्चा आपण प्रस्तुत प्रकरणात करणार आहोत.

जातिवाद

अलीकडच्या काही वर्षांत जातीची चर्चा अनेक संदर्भात केली जाते. निवडणुका, नोकऱ्या, आरक्षण, मलिदा वाटप अशा अनेक विषयांची चर्चा जातीचा उल्लेख झाल्याखेरीज पूर्णच होऊ शकत नाही. जातिविषयक चर्चेला एवढे प्राधान्य का प्राप्त झाले ? जातीची भूमिका एवढी महत्वाची का झाली ? जातिव्यवस्था हे भारतीय राज्यव्यवस्थेवरील गंडांतर आहे की लोकशाहीच्या विस्ताराचे माध्यम आहे ? इत्यादी प्रश्नांपूर्वी जात नेमकी काय आहे आणि तिचा राजकीय प्रवास कसा झाला आहे हे पाहणे आपल्यासाठी गरजेचे आहे.

जातीचा व्यक्तीवरील प्रभाव : भारतात व्यक्तींच्या व समूहांच्या आयुष्यात जन्म, मृत्यू, विवाह, सणोत्सव, इतर धार्मिक-सामाजिक विधी एवढेच नव्हे तर उपजीविका व सामाजिक नियंत्रण अशा अनेकाविध संदर्भात जातीला महत्त्व असल्यामुळे राजकीय क्षेत्रात तिला मध्यवर्ती स्थान मिळणे स्वाभाविकच म्हणावे लागेल. "ज्याच्यासाठी कोणालाच औपचारिक व नियमित हप्ता भरण्याची गरज नसते असा जगातला सर्वात मोठा विमा" असे मार्मिक वर्णन राममनोहर लोहियांनी जातीचे केले आहे. येथे जेव्हा एकजूटीचे इतर आधार कोलमडतात तेव्हाही जात टिकून राहाते. अशाप्रकारे व्यक्तींची संपूर्ण मानसिकता व मौलिक विचारपद्धती जेथे जातीद्वारे परिष्कृत होते तेथे समाजजीवनाची राजकीय बाजू त्यातून सुटणे शक्यच नसते.

भारतातील जातिवास्तव आणि ब्रिटिश राजवट : ब्रिटिशपूर्वकाळात येथे परंपरेने चालत आलेले राजकारण महाजनसत्ताक होते. खेड्यांची सत्ता वरचढ जातींच्या हाती होती. बाकीचे जातिगट दुय्यम भूमिका स्वीकारूनच समाजात वावरत असल्यामुळे वरचढांच्या सत्तेला सहसा कोणतेच आव्हान नव्हते. ब्रिटिश राजवटीत रेल्वे, पोस्टखाते, छापखाने, 'पॅक्स ब्रिटानिका' वगैरेंच्या परिणामी जातींवरच्या भूभागीय मर्यादा गळून पडल्या, स्पर्शास्पर्श निर्बंध शिथिल झाले, खाण्यापिण्याविषयीच्या विधिनिषेधांचा ताठरपणा कमी झाला. जातिनिरपेक्ष कायदे व न्यायव्यवस्था अंमलात आली. जातींच्या व्यापक आणि आडव्या संघटनांच्या प्रक्रियेला यातून बरीच चालना मिळाली. या राजवटीने समाजात सोडलेल्या शक्तिप्रवाहांनी आर्थिक चलनवलन वाढले. त्याचा अपरिहार्य परिणाम सामाजिक अभिसरण वाढण्यात झाला. सरकारी नोकऱ्या, आधुनिक व्यवसाय, व्यापारउदीम इत्यादी नवी क्षेत्रे सर्वप्रथम उच्चजातींना खुली झाली. राष्ट्रलढ्याच्या नेतृत्वाची पहिली फळीही स्वाभाविकच या जातींमधूनच पुढे आली. त्यामुळे ब्रिटिश राज्यकर्त्यांचा त्या नेत्यांवर रोष झाला. त्यांनी भिन्न जातींना संरक्षण व सवलती देण्याचे धोरण स्वीकारले. यातून येथील पारंपारिक जातिव्यवस्थेत नवे ताणतणाव निर्माण झाले. ऐहिक उत्कर्षाच्या संधी, राजकीय सत्तेत वाटा आणि सामाजिक अधिक्रमात वरचे स्थान मिळविण्यासाठी

सर्व जातींची जातमंडळे स्थापन झाली. त्यांच्यातील स्पर्धेचे स्वरूप सांस्कृतिक असण्यापेक्षा राजकीयच अधिक होते. आपापली शक्ती वाढवण्यासाठी पोटजातींच्या भिंती पाडणे, स्वजातीयांसाठी शैक्षणिक सुविधा निर्माण करणे आणि जात्यंतर्गत सहकार्यातून कल्याणकारी उपक्रम चालवणे असे प्रकार सर्वच जातींत प्रचलित झाले.

जातीची धार्मिक-सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये गौण ठरून सामाजिक जीवनाच्या भौतिक बाजूंशी संबंधित वैशिष्ट्ये या काळात अधिक महत्त्वाची ठरली. आधुनिक होऊ घातलेल्या समाजात हितसमूह म्हणून जाती सक्रिय झाल्या. पाश्चात्य देशांतील दबावगटांपेक्षाही समान वंश आणि पारंपरिक समान दर्जा व कामे या पार्श्वभूमीमुळे ही भूमिका अधिक प्रभावीपणे पार पाडणे जातींना शक्य झाले.

पुढे ब्रिटिशांनी ज्या पद्धतीने सत्तांतर घडवून आणले तिच्यामुळे जातींना राजकीय कार्ये वाढत्या प्रमाणावर अंगिकारावी लागली. जसजशी सत्ता राज्यकर्त्यांकडून जनतेकडे संक्रमित झाली तसतशी जातीची कार्ये व शक्ती वाढत गेली. ब्रिटिश सत्तेला विरोध करण्यापेक्षा ब्राह्मणवर्चस्वाला शह देण्याची गरज इतर जातींच्या नेत्यांना जाणवू लागली. इंग्रज राज्यकर्ते निघून गेल्यास येथे पुन्हा पेशवाई येईल या भीतीपोटी ब्राह्मणी संस्कृतीला आधी निकालात काढण्याचे प्रयत्न देशात सर्वत्र-विशेषतः दक्षिणेकडील राज्यांत व महाराष्ट्रात झाले. पाश्चात्य उदारमतवादी विचारांच्या चौकटीत उच्च जातीचे जे आव्हान उभे राहिले होते त्याला ब्राह्मणेतर जातींकडून प्राप्त झालेला हा प्रतिसाद होता. वर्णव्यवस्था मोडून टाकण्यासाठी नव्हे तर त्या व्यवस्थेंतर्गत आपल्या जातीला वरचे स्थान मिळावे हे या चळवळीचे साध्य असल्यामुळे क्षत्रियत्वावर हक्क सांगणे हे त्यांचे समान वैशिष्ट्य होते. महाराष्ट्रातील मराठ्यांचे तसेच इतर प्रांतातील जाटवांचे राजकारण हे येथे उदारहणार्थ सांगता येईल.

भारताचा स्वातंत्र्यलढा एकंदरीत जातीय आधारांवरच वाढत गेला. त्याचे नेतृत्व दीर्घकाळ उच्चजातीय नेत्यांचाच हाती राहिल्यामुळे निम्न जातीयांच्या हितसंबंधांबद्दल अनास्थाच नव्हे तर काहीसा आकसही या चळवळीत टिकून राहिला. वेळोवेळी चळवळीत सुधारक राष्ट्रवादी-प्रागतिक-समाजवादी वगैरे प्रवाह जरी निर्माण झाले असले तरी त्यापैकी कोणालाही जाती व जातीयव्यवस्था यांना समाजात असलेली अधिमान्यता नष्ट करता आली नाही. उलट एका दृष्टीने निम्नजातीयांनाही जातीय परिभाषेत विचार करण्यास या धुरिणांनी भाग पाडले. १९३५ ते १९४८ याकाळात मतदारसंघाची व्याप्ती व आकार वाढत गेला तसतसा जातीय प्रतिनिधित्वाच्या चळवळींनीही जोम धरला.

वरचढ जातींचे क्षत्रियत्वाचे दावे मान्य झाल्यामुळे पारंपरिक नेतृत्ववाला समांतर नवे नेतृत्व समाजात उभे राहिले असले तरीपण त्या दोहोंना नव्या परिस्थितीत आपोआप सत्ता लाभणे शक्य राहिलेले नव्हते. त्यांना स्पर्धा करून ती मिळवावी लागणार होती. त्यांना गैरसोयीच्या असलेल्या नियमांच्या चौकटीत ही स्पर्धा होणार होती. मताधिकार विस्तृत होऊन संख्येचे राजकारण सुरू झाले आणि आपली ताकद किती तोकडी व परावलंबी आहे याची जाणीव

वरचढ जातींना होऊ लागली. रक्तसंबंध अनुग्रह किंवा व्यवसाय अशा माध्यमातून त्यांना आपले पाये विस्तृत करावे लागले. खासा मराठा, कुणबी-कुळवडी व कडू-अक्करमाशे हे सगळे मराठ्यांचे आहेत, त्यांनी एकत्र यावे, अशा आवाहनातून आपोआपच पारंपरिक उतरंडसंबंध शिथिल होत होते आणि व्यक्तिवादाचे तसेच व्यक्तिगत सरशीच्या राजकारणाचे पारडे जड होत होते.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरचे जातिवास्तव : स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताने आपले संविधान तयार केले. "संचित विषमता" असे ज्या जातीसमाजाचे वास्तव हजारो वर्षांपासून उत्क्रांत होत आले होते तेथे अगदीच दुसऱ्या टोकाची म्हणजे समताधिष्ठित समाजरचना निर्माण करण्याचा संकल्प भारतीय संविधानाने सोडला. व्यक्तीचा जन्मसिद्ध दर्जा नाकारून नागरिक हा सर्वांसाठी समान प्रतिष्ठा देणारा दर्जा निर्धारित केला गेला. पण तरीसुद्धा प्रभाव टिकूनच राहिला. कायद्याने जाती नष्ट झाल्या नाहीत, तर फक्त सार्वजनिक हिताशी संबंधित बाबतीत जातीय विषमता व भेदभाव तेवढा रद्दवातल ठरवला गेला आहे. काही जाती संदर्भात "अनुसूचित" व म्हणून संरक्षित असल्यातरी इतर सर्व संदर्भात त्या पूर्वी होत्या तशाच कायद्याने ठेवल्या आहेत. इतर जातींवर फक्त कायद्याने असे निर्बंध घातले की यापुढे पूर्वास्पृश्य किंवा खालच्या मानल्या गेलेल्या जातींशी त्यांना पूर्वापार चालत आलेल्या परंपरेनुसार वागता येणार नाही. 'जात' आणि 'नागरिकत्व' यांचा प्रसंगपरत्वे वापर करण्याची मुभा कायद्यानेच नागरिकांना दिलेली आहे. सत्ता, संपदा, प्रतिष्ठा, विकाससंधी इत्यादी दुर्मिळ गोष्टींचा आपल्या सदस्यांसाठी मोठ्यातमोठा वाटा मिळवण्यासाठी जसा जातीचा वापर केला जातो, तद्वतच नव्या सामाजिक-राजकीय पर्यावरणात लाभलेल्या क्षमतांच्या अनुषंगाने एका जातीच्या सदस्यांनी अन्य जातींशी काळानुरूप जोडले जाण्यासाठीही जाती उपयुक्त ठरल्या आहेत. "बदलत्या परिस्थितीशी जुळवून घेण्यातून टिकून राहिलेली एक पुरातन संस्था" असे जातीचे वर्णन भारतीय राजकारणाच्या संदर्भात करण्यात आले आहे. नेतृत्वाचा उदय, राजकीय क्रियाशीलांचा पुरवठा आणि समूहजाणिवेचा परिपोष अशा त्रिविध संदर्भात जातीला अधिमान्यता मिळालेली त्यामुळेच आपल्याला दिसते.

वरचढ जातींचे राजकारण : स्वातंत्र्यापासून अर्ध्याअधिक दशकापर्यंत देशात सर्वत्र वरचढ जातींचे राजकारण सुरू होते. भाषावार प्रांतपुनर्रचनेची मागणी मुख्यत्वे वरचढ जातींच्या राजकीय सोयीसाठीच होत असल्याची टीका त्या काळात डॉ. आंबेडकरादिकांनी केली होती. प्रादेशिकता हे येथे भाषावादाचे अपत्य होते आणि त्या दोहोंच्या स्वरूपात या जातींचे सक्रिय झाल्या होत्या. ग्रामीण राजकारणाची चौकट बरीच बदलली असली तरी एकूणच हात वर करण्याचेच राजकारण बरीच वर्षे सुरू राहिल्यामुळे वरचढ जाती त्यांच्या आर्थिक-सामाजिक वर्चस्वाच्या बळाक सत्तेची मक्तेदारी स्वतःकडे ठेवण्यात यशस्वी ठरल्या होत्या. कर्नाटक राज्यात लिंगायत व ओक्कळिगा, आंध्रप्रदेशात रेड्डी व कम्मा व महाराष्ट्रात मराठा-कुणबी वगैरे ही वरचढ जातींची उदाहरणे होती. या जातींची ओळख करून घेतल्याखेरीज संबंधित राज्यांचे राजकारण समजून घेणे शक्यच नव्हते. बहुतेक ठिकाणी या जातींचे लोकसंख्याबळ तुलनेने कमी असले तरी जमीनमालकी, किंवा राजकीय सत्ता, किंवा विद्येची परंपरा अशा कारणांनी ग्रामीण भागात त्यांचे परंपरागत वर्चस्व टिकून राहिले होते. आधी त्या जातींनाच सर्वसाधारणपणे पाश्चात्य शिक्षण

॥ २४३ ॥ भारतीय राजकारणासमोरील मुख्य वादप्रश्न

व त्याचे लाभ मिळाले. सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकाराने संख्येचे राजकारण देशात सुरू झाले तरीही वरचढ जातींच्या धूर्त व हुशार नेतृत्वाने राजकीय सत्ता व आर्थिक संधी पुढाकार, धाडस, उपक्रमशीलता, सततोद्योग, इत्यादींच्या बळावर ग्रामीण विकास योजना, सत्तेचे विकेंद्रीकरण, वगैरेंचा अचूक लाभ उठवला आणि वरचढ जातींची राजकीय मक्तेदारी टिकून राहिली.

या संदर्भात महाराष्ट्राचे उदाहरण घेता येईल. या राज्यात मराठा-कुणबी या जातिगटाच्या वर्चस्वामुळे काँग्रेस पक्षाच्या राजवटीला स्थैर्य प्राप्त झाले. उपरोक्त घटकांबरोबरच इतिहास-कालापासून लाभलेले आर्थिक व राजकीय वर्चस्व, त्या वर्चस्वाची जाणीव आणि ते टिकवून ठेवण्यासाठी एकत्र राहण्याची तयारी अशी कारणेही समाजशास्त्रज्ञांनी मराठावर्चस्वासाठी सांगितलेली आहेत.

मध्यम जातींची सरशी : १९६७ पासून मात्र सामाजिकदृष्ट्या पूर्वास्पृश्यांच्या वर आणि ब्राह्मण-क्षत्रियांच्या खाली ज्यांचे स्थान मानले गेले आहे त्या मध्यम जातींची देशाच्या राजकारणात सर्वत्र सरशी झालेली आढळते. भारतीय क्रांतीदल, लोकदल, जनता पक्ष, जनता दल अशा अनेक आकारात मध्यमजातींची संघटनात्मक प्रतिक्रिया काँग्रेसच्या व वरचढ जातींच्या मक्तेदारी राजकारणाला व्यक्त झालेली दिसते. वरचढ जातींतील अंतर्गत आर्थिक स्तरीकरण झपाट्याने स्पष्ट व प्रत्ययकारी होऊ लागले होते. बडे शेतकरी तसेच सहकारातून समृद्ध झालेले ग्रामीण श्रेष्ठी आणि सामान्य अल्पभूधारक शेतकरी यांच्या हितसंबंधामधील अंतर्विरोध तीव्र झाला होता. जातिसादृश्यांच्या संमोहनात आपल्याला ठेवून श्रेष्ठी स्वतःच्या आपमतलबी राजकारणासाठी आपला वापर करून घेतात अशी भावना लहान शेतकरी व मध्यम जातींमध्ये बळावली होती. विकासाची आंदोलने करताना आपल्याला सोबत घेणाऱ्या वरचढ जाती विकासाचे लाभ वाटताना मात्र आपल्याला कटाक्षाने दूर ठेवतात हे त्यांच्या लक्षात आले होते. कुळे म्हणून वाट्याला आलेल्या परावलंबी अवस्थेतून मुक्तता, हरितक्रांतीतून मिळालेले थोडेफार आर्थिक यश, आणि शेतीक्षेत्रात समाजवादी स्वरूपाचे बदल घडवून आणण्यात राजसत्तेला आलेले संपूर्ण अपयश यामुळे मध्यम जातीय शेतकऱ्यांत एक बाजाराभिमुख दृष्टी व भांडवलशाही वृत्ती असलेला अभिजनवर्ग निर्माण झालाच होता. या वर्गाला जातींच्या सरहद्दी ओलांडून जाणाऱ्या व प्रादेशिक निष्ठांना छेदणाऱ्या समान आर्थिक हितसंबंधाची जाणीव झाली आणि त्याच्या राजकीय आकांक्षाही प्रबळ झाल्या. उत्तर प्रदेशात साठोत्तरी दशकाअखेरीस चरणसिंग हे या बदलाचे मुख्य शिल्पकार होते. कर्नाटकात देवराज अर्स, रामकृष्ण हेगडे, बिहारात कर्पूरी ठाकूर हे या जात्यंतर्गत वर्गीय राजकारणाचे प्रवक्ते-प्रवर्तक म्हणता येतील. पण ते राजकारण त्यांना फार पुढे नेता आले नाही.

वरचढ जातींच्या जागी इतर जातींचे नेतृत्व प्रतिष्ठापित होण्याचे बरेच मोठे श्रेय इंदिरा गांधींच्या राजकारणशैलीलाही द्यावे लागते. स्थानिक पाळेमुळे सशक्त असलेले येथील नेतृत्व उखडून त्याजागी अंतुले-तिरपुडे-साठे-धोटे असे बिनबुडाचे नेते श्रीमती गांधींनी महाराष्ट्रात सत्तास्थानावर आणून बसवले. त्यामुळे राज्यातील वरचढ जातींचे राजकारण कायमचे संपुष्टात आले.

मंडल आयोगाच्या शिफारशीवरून देशात ठिकठिकाणी जे भयंकर वादळ उठले त्याचे या देशाच्या ऐंशीनंतरच्या राजकारणाचा नूरच पालटून टाकला. परिणामी सत्तेचे वस्तुळ रुंदावले, परंपरेने सत्तेच्या परिघाबाहेर ठेवलेल्या जातिगटांचा राजकीय आखाड्यात जोमदार प्रवेश झाला. सर्वच राजकीय पक्षांना या बदलत्या राजकीय परिस्थितीला प्रतिसाद देणे क्रमप्राप्त होऊन बसले. बिहार, उत्तर प्रदेश, गुजराथ, महाराष्ट्र सर्वच राज्यांचे राजकारण या नव्या शक्तीप्रवाहांनी प्रभावित झाले. वरचढ जातींच्या नेतृत्वाला शह देऊन इतर मागास जातींचे नेतृत्व पुढे आले.

राज्यांच्या राजकारणात मध्यम जातींच्या नेतृत्वाची सरशी झाली तरी एकंदर राजकारणात अजूनही त्या जातींचा स्तर हा महत्त्वाचा आणि संघटित शक्तिप्रवाह म्हणून निर्माण झालेला नाही. त्या जातींचे श्रेष्ठी विधिमंडळात बहुसंख्येने प्रविष्ट झाले असले तरी दलित शोषितांचे प्रस अग्रक्रमाने त्यांनी कधीच उचलून धरले नाहीत. जमीनसुधारणा कायदे राबवण्याचा नेटाने प्रयत्न त्यांच्या हातून होताना आढळत नाही. दलित-शोषित-उपेक्षित घटकांबद्दलचा त्यांचा दृष्टिकोन वरचढ जातीतील अभिजातांपेक्षा मूलतः निराळा वा अधिक आस्थेवाईक असल्याचा कोठेही प्रत्यय आलेला नाही. पूर्वास्पृश्यांबद्दल तर स्पष्ट आकसच त्यांच्या निर्णयांतून व वर्तनातून सतत व्यक्त होतो. बहुजनांच्यावतीने ते सतत बोलत असले तरी खऱ्या अर्थाने बहुजनहिताचे किंवा बहुजनांचे राजकारण या नेत्यांना करायचे नसल्यामुळे त्यांचा कारभार आधीच्याप्रमाणेच तितकाच स्वार्थी, भ्रष्ट, मनमानी व सरंजामशाही-असल्याचे अनेक उदाहरणांमधून लक्षात येते. जात हे समाजवास्तव असल्यामुळे जातींच्या आधाराने पण अंतिमतः जातीचा प्रभाव तिच्या धार्मिक-सांस्कृतिक क्षेत्रापुरता सीमित होईल असे अवधान बाळगून केलेले राजकारण अशी बहुक राजकारणाची कामचलाऊ व्याख्या करता येईल.

जात-राजकारण संबंध :

भारताला स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा अनेक सामाजिक सुधारक व विचारी घटक देशात जातिप्रधान चौकटीत लोकशाहीचे काय होणार या प्रश्नाने अगदी चिंताक्रांत झाले होते. जवाहरलाल नेहरू हे अशा चिंतातुरांचे एका दृष्टीने प्रवक्तेच होते. जाती संपायलाच पहिले कारण नव्या भारतीय समाजरचनेत त्यांना मुळीच जागा नाही. जातिसंस्था पारंपरिकतेवर आधारित महाजनसत्ताक संस्था असून आधुनिक परिस्थिती व लोकशाही आदर्श यांच्याशी ती विसंगत आहे असे नेहरूंनी वारंवार म्हटले होते. येथील सामाजिक संरचना हुकूमशाही आहेत, तेव्हा त्या जोपर्यंत निकालात काढल्या जात नाहीत तोपर्यंत येथील लोकशाही संकटातच वावरणार हे निश्चित ! डाव्या पुरोगामी शक्तींचाही होरा असाच होता की जातीशी संबंधित सारे काही प्रतिगाम आहेत आणि ते संपूर्णतया निकालात निघून जातींची जागा वर्ग जोपर्यंत घेत नाहीत तोपर्यंत काही खरे नाही.

विषम जातिव्यवस्थेचे दुष्परिणाम : विषम जातिव्यवस्थेने येथील नऊदशांश जनतेला राष्ट्रीय शोकांतिकाचे पूर्णत्वे उदासीन, दिशाहीन व केवळ निष्क्रीय निरीक्षक करून सोडले आहे. हे इतिहासात वारंवार या देशाच्या झालेल्या पराभवांचे एक सर्वात मोठे कारण असल्याचे निरन

राममनोहर लोहियांनी केले होते. त्यांच्या मते जातीच्या गरजा व राष्ट्राच्या गरजा यात अगदी स्पष्टपणे एक द्वंद्व होते आणि अप्रियतेचा धोका पत्करूनही जातीला विरोध करणे आवश्यक होते. गांधीजींनी तो धोका पत्करला होता, पण नेहरू मात्र जाहीरपणे काहीही म्हणोत देशातील जातिव्यवस्थेच्या इतर अपत्यांप्रमाणे तेही परिवर्तनासाठी आपली लोकप्रियता गमावण्याचा धोका पत्करण्यास तयार नव्हते असे निरीक्षण लोहियांनी नोंदवले आहे. ते म्हणतात, जातिव्यवस्था हा सातत्यसमर्थक असा भयंकर मोठा शक्तिप्रवाह आहे, कोणत्याही क्षेत्रातील परिवर्तनाला तो प्रतिबंध करत असतो. निम्नजातीयांवरचे वर्चस्व शस्त्राधारे कायम ठेवणे शक्य नसते असे मूठभर उच्चजातीय लोक बहुजनांत न्यूनगंड पेरतात, स्वतःची भाषा, भूषा, शिष्टाचार व जीवनशैली वेगळी असल्याचे बहुजनांच्या मनावर ठसवतात. श्रेष्ठींचे वर्चस्व रास्त व न्याय्य आहे अशी जनभावना यातून पक्की होते. इतर देशातही राज्यकर्ता वर्ग असतो पण भारताचा राज्यकर्ता वर्ग विषम जातिव्यवस्थेमुळे व चाळीस शतकांच्या जन्मसिद्ध वरचढपणामुळे जेवढा पक्के ठाण मांडून बसला आहे तेवढा जगातील दुसरा कोणताही राज्यकर्ता वर्ग नाही. अशा परिस्थितीत सामाजिक परिवर्तनातून कोणतीही क्रांतिकारी लढ्याची भाषाच येथे लोहियांच्या मते निरर्थक ठरते. जो राजकीय पक्ष स्त्रीशूद्रादिकांना सत्ता मिळवून देण्याच्या सामाजिक क्रांतीचे नेतृत्व करील त्यालाच येथे भवितव्य असेल असे भाकीतही त्यांनी केले आहे.

जातींना नवे आधार : जातीचे राजकारणातील प्रस्थ शहरीकरण-औद्योगीकरण या प्रक्रियांमधून कमी होत आहे. जातींना पर्यायी असे सत्तेचे नवे आधार उभे रहात आहेत, ग्रामीण स्तरावरही एका जातीची निरंकुश सत्ता संपून आता जातिगटांचे संतुलन सत्तेचे राजकारण करू लागले आहे. हे संतुलन स्वभावतःच अस्थिर असल्यामुळे आणि जातिखेरीज इतर अनेक घटकांचा त्याला टिकवण्यात वा बदलण्यात महत्त्वाचा वाटा असल्यामुळे ते संतुलन अधिकच अस्थिर होते. या प्रक्रियेत जातींचे राजकारणातील महत्त्व आपोआप कमी होणार आहे असे अनेक अभ्यासकांना वाटते. उलट काही अभ्यासक मात्र असा निर्वाळा देतात की जात म्हणजेच जातीयवाद असून जातींचे निर्मूलन हाच जातीयवादी राजकारण संपवण्याचा मार्ग आहे. ते जातीला तत्वतः विरोध करतात पण प्रत्यक्षात तिचाच आधार घेतात.

राजकीय पक्षांची भूमिका : नेहरूंचे जातिविषयक प्रतिपादन काहीही असले तरी काँग्रेस पक्षाने आपले धुरीणत्व टिकवण्यासाठी भारतीय समाज बदलण्याचा मार्ग न अवलंबता परंपरेने चालत आलेल्या चौकटींवरच आपल्या संघटनात्मक संरचनेचे अध्यारोपण केले. हस्तक्षेपी व परिवर्तनाग्रही व्यूहरचनांऐवजी जुळवून व सामावून घेण्याच्या पद्धती वापरून जनपाठिंब्याचा आपला पाया व्यापक करणे काँग्रेसने श्रेयस्कर मानले. जाति-पंथ-धर्मादी परंपरेने अधिमान्यता दिलेल्या सामाजिक व्यवस्थांमध्ये पाळेमुळे असलेल्या प्रादेशिक व स्थानिक राजकीय श्रेष्ठींच्या उदयविकासाची प्रक्रिया काँग्रेसने गतिमान केली. जातिव्यवस्थेचा वर्गीय पाया कायम ठेवून त्या व्यवस्थेत जे शिखरस्थानी होते त्यांना नव्या सांविधानिक संरचनांमध्ये नवे पाठिंबे मिळवून शिरकाव करणे त्यामुळे सोपे झाले. विचारप्रणाली व पक्षबांधणी यातून पक्षात जूट व शिस्त आणण्याऐवजी

जातधर्मादी आधारांवर उपलब्ध समुदायभावनांचा आधार घेऊन राज्यसत्ता हाती ठेवणे काँग्रेसने पर्याप्त मानले.

तत्त्ववैचारिक पातळीवर काँग्रेसला पर्याय देऊ शकेल असा दुसरा कोणताही प्रबळ पक्ष देशात उभा राहू शकत नाही. सर्वच राजकीय पक्षांनी कमी अधिक प्रमाणात काँग्रेसचाच मार्ग अनुसरला. सामान्य मतदारांच्या भावनांना आवाहन करून वरिष्ठवर्गीयांचे हितसंबंध जपण्याचेच राजकारण सत्तास्पर्धेत आघाडी घेण्यासाठी राजकीय पक्षांनी सुरू ठेवले. जातीचा धक्कार सर्वांनी एकमुखाने केला, पण निवडणूक-राजकारणात पावलोपावली जातीचा आधारही त्यांच्यापैकी प्रत्येकाने बिनदिक्कत घेतला. सार्वत्रिक प्रौढमतामुळे एका बाजूने सत्ताच्युत झालेल्या उच्च जाती राजकीय पक्षांचे नेतृत्व बळकावून पुन्हा सत्ताधारक झाल्या. जातिविशिष्ट कोणत्याच राजकीय पक्षाला जात्यतीत व व्यापक बहुजन-राजकारण करणे शक्य झाले नाही. यापैकी काही पक्ष खास दलित-शोषित-वंचितांचे असले तरी काही निवडणूककेंद्री राजकारणातच व्यस्त राहिल्यामुळे आर्थिक लढ्यांच्या द्वारे एका पक्षात एकत्र येणे त्यांना साध्य झाले नाही. जातिविभक्ततेतून त्यांनाही सुटता न आल्यामुळे तळागाळातल्यांची क्रांतिकारक क्षमता त्यांना संघटित करता आली नाही. सामाजिक विषमतेचे अधिष्ठान असलेली जात नष्ट झाली पाहिजे असे सगळे नुसतेच म्हणत राहिले, पण ते कसे होणार याचे उत्तर त्यांच्यापाशी नाही.

अनुभववादी अभ्यासकांची भूमिका : काही अनुभववादी अभ्यासकांना मात्र जाती लोकशाही प्रक्रियांमध्ये फारच उपयुक्त भूमिका पार पाडतात असे वाटते. त्यांच्या मते, जेथे जात हाच सामाजिक जीवनाचा प्रमुख संयोगबंध असतो तेथे राजकारण त्यातून प्रवाहित होणे, जातीचे राजकीयीकरण होणे, जात आणि राजकारण परस्परांच्या निकट येणे व त्या प्रक्रियेत दोहोतही बदल होणे अगदीच स्वाभाविक ठरते. समाजात निश्चित हेतूने सत्ताग्रहण करण्यासाठीची स्पर्धा असे जर राजकारणाचे स्वरूप असेल तर समाजात प्रचलित निष्ठाबंध वापरून पाठिंबा मिळवण्याचे व आपले स्थान पक्के करण्याचे प्रयत्न संबंधित शक्ती करणारच. या देशात जात आणि राजकारण यांच्यात द्विध्रुवीकरण कधीच नव्हते, उलट येथील जातिव्यवस्था नेहमीच बदलत्या राजकारणाशी जुळवून घेण्याइतपत लवचिक होती. तेव्हा आजही प्रश्न आहे तो जात व राजकारण परस्परांपासून मुक्त करण्याचा नसून त्यांच्यातील परस्पराश्रयी व द्वंद्वात्मक संबंध समजावून घेण्याचा आहे. रजनी कोठारी यांनी जातींचा राजकारणासाठी कसा विविध प्रकारे उपयोग होतो हे स्पष्ट केले आहे. राजकीय संघटनांचे संरचनात्मक व तत्त्ववैचारिक आधार नेतृत्वाला जातिव्यवस्था उपलब्ध करते. संघटनेची प्राथमिक चौकट आणि अस्मितेची चौकट पुरवून त्या आधारे त्यांना जनपाठिंबा मिळवून देते तर उलटपक्षी नेतृत्वाकडून जातींना आर्थिक व राजकीय हेतूसाठी संघटित करण्याचे कार्य घडते. स्थानिक जनमत व सत्तावाटपाविषयीच्या प्रचलित धारणा यांचा आदर करून पारंपरिक परिभाषेत राजकीय स्पर्धेचे आविष्करण करणे त्यांना त्यादृष्टीने भाग पडते.

अनुभववादी अभ्यासक पुढे असेही सांगतात की जाती व राजकारण यांच्या आंतरक्रियेतून जाती नष्ट होणे, किंवा त्यांची जागा नव्या कोणत्या तरी संस्थांनी घेणे असे होत नाही, तर

जातींचा संस्थात्मक पाया रुंदावतो. प्रारंभी प्रस्थापित जाती सत्तेच्या स्पर्धेत आघाडीवर असतात. नंतर उर्ध्वगामी जाती आपल्या दुय्यमपणावर मात करून स्पर्धेत उतरतात. प्रस्थापित जातींमधील पृथगात्मता गटबाजीचे राजकारण सुरू करते. पक्षांतर्गत गट हे पारंपरिक व आधुनिक घटकांना एकत्र आणणारे व अखेर एकरूप करणारे माध्यम असते. त्यातून आर्थिक आश्रयदातेपणा, आश्रयदाते-कुळ संबंध, जातिसंघटना किंवा संघ असे नवे आधार जोडण्याची गरज निर्माण होते. जातिखेरीज अन्य घटकांचा राजकारणात प्रवेश होतो. जातिगत मोठा असेल तर पृथगात्म असतो, लहान असेल तर त्याचे संख्याबळ तोकडे पडते. एका जातीशी अतिघसट झाल्यास दुसऱ्या जाती दुरावतात, आणि जातींचे राजकीयीकरण झाले म्हणजे त्या बहिर्मुख होतात आणि त्यांचे रूपच पालटते.

जात व आधुनिक राजकारण - नव्या संबंधांचा शोध :

भारतातील पारंपरिक जातिव्यवस्था आणि आधुनिक राजकारण यांच्यातील संबंध परस्परव्यावर्तक, अंतर्विरोधी, किंवा एकांगी नसून द्वंद्वत्मक व आंतरक्रियात्मक आहे. येथील पारंपरिक जातिसंरचनेत तळापासून आणि गाभ्यापर्यंत परिवर्तन घडून येत असून लोकशाही राजकारणाच्या महत्त्वाच्या मागण्या ती पूर्ण करते. राजकारणात जातींचा हस्तक्षेप अल्पमुदतीच्या दृष्टीने देशाला त्रासदायक वाटत असला तरी दीर्घकालीन संदर्भात प्रौढमत, औद्योगिक क्रांती, साक्षरता व उच्चशिक्षणप्रसार, मागास जातींच्या सवलती आणि निम्न जातीत त्यांचे वाढते सांस्कृतिकरण यातून जातिव्यवस्थेची अधिक गर्हणीय वैशिष्ट्ये नष्ट होतात असे युक्तिवाद समाजशास्त्रज्ञांनी केले आहेत. जातिव्यवस्थेसंबंधी समाजशास्त्रज्ञांचा हा दृष्टिकोन एकंदरीत जातीय विषमतांचे प्रच्छन्न समर्थन करणारा आणि विशेषतः स्थितिवादाच्या प्रभावाखाली ग्रामीण, कष्टकरी, पूर्वास्पृश्य वगैरे शोषित-वंचित घटकांच्या क्रांतिकारक क्षमतांना मोडता घालणारा ठरतो.

जातीचे राजकारण आणि निम्नजाती : जात आणि राजकारण यांच्यातील आंतरसंबंधांचा विचार केवळ उच्चजातीयांच्या किंवा मध्यम जातीतील अभिजनांच्याच दृष्टीने करून चालणार नाही तर निम्न व वंचित जातींच्याही अंगाने तो करावा लागेल. राजकारण जातीय समीकरणांच्या खोड्यात अडकून राहणे त्यांच्यादृष्टीने मुळीच परवडणारे नसते. त्यामुळे त्यांच्यादृष्टीने सद्यःस्थितीत मूलगामी बदल घडून येण्याची नितांत आवश्यकता दिसून येते.

सामाजिक संशोधनांच्या स्थितिवादी निष्कर्षामुळे जातीजातींतील विषमतेचे तर अप्रत्यक्ष समर्थन होतेच शिवाय जातीय संघर्षांना वर्गलढ्याचा पर्याय म्हणून प्रतिष्ठाही प्राप्त होते. आपल्या समाजात संघर्षाचे स्वरूप दुहेरी आहे. राबवणूक करणारे व राबवले जाणारे यांच्यातील संघर्ष हा जसा त्याचा एक पदर आहे, तसाच जातीय दास्य व खालच्या मानलेल्या जातींची सर्वांगीण वंचितता यांच्या विरुद्धचा लढा हा दुसरा तितकाच महत्त्वाचा पदर या संघर्षाला आहे. राबवल्या गेलेल्या वर्गातील कष्टकरी आणि कनिष्ठ मानल्या गेलेल्या जातींचे लोक सामान्यतः एकच असल्यामुळे हा संघर्ष गुंतागुंतीचा होतो. त्यांचे प्रतीकात्मक लढे व अस्मितांचे लढे हे प्रत्यक्षात त्यांच्या आर्थिक संघर्षांचेच प्रकट आविष्कार असतात.

केवळ सांस्कृतिकरणाच्या मार्गाने जसा जातीय अन्याय दूर होणार नाही तसेच प्रत्येक जातीय तंटाबखेडा हा वर्गलढा ठरवून त्याचा आंधळा पुरस्कार करूनही काहीच हाती लागणार नाही. अर्धवट समाजशास्त्रज्ञ व राजकीय संधिसाधू यांच्याकडून जातीयुद्धाची केली जाणाऱ्या समर्थने दिशाभूलकारी असतात. शोषकवर्गाविरुद्ध लढा देण्याचे शोषितांचे बळ आपसिक जातिसंघर्षामुळे क्षीण होते. आज देशात सर्वत्र बहुजनांच्या नावाने केले जाणारे बव्हंश राजकारण हे श्रमिक-दलितांमध्ये फूट पाडण्याचेच कारस्थान आहे. तात्कालिक राजकीय स्वार्थासाठी नेत्यांना ते करणे सोयीचे असले तरी दलित-शोषित समाजांच्या ते कधीच हिताचे ठरू शकणारे नाही. मधल्या जातींच्या नेत्यांच्या हाती सत्ता येऊनही परिस्थितीत त्यामुळेच फरक पडलेला नाही. ग्रामीण व शहरी श्रेष्ठी या दोहोनाही जातीय राजकारण सोयीचे वाटते कारण त्यातून त्यांच्या स्वतःच्या विशेषाधिकारांना सामाजिक व्यवस्थेकडून मान्यता मिळवता येते. स्वस्त, आज्ञाधारक व परावलंबी मजूर उपलब्ध करणे हे जातिव्यवस्थेचे व अस्पृश्यताप्रथेचे जे सनातन आर्थिक प्रयोजन आहे ते उच्चजातीय नेत्यांइतकेच त्यांनाही हवेसेच असते.

अस्पृश्य समाज आणि जातीच्या राजकारणाच्या मर्यादा : अस्पृश्य मानलेल्या जातींच्या संदर्भात तर जातीच्या राजकारणाच्या मर्यादा तर एव्हाना अगदीच स्पष्ट झालेल्या आहेत. हा सामाजिक स्तर राजकीयदृष्ट्या सापेक्षतः बराच संघटित आहे, त्याचा राजकीय सहभाग सार्वत्रिक, नियमित व जोमदार आहे, त्यांच्या मतदानाची टक्केवारी इतरांपेक्षा बरीच जास्त आढळते. सरकारी सवलतींचा लाभही त्याला मिळत आला आहे. पण तरीही जातिगत म्हणून त्यांच्या परिस्थितीत फारशी सुधारणा झालेली नाही. जीवनावश्यक गरजांच्या परिपूर्ततेच्या आणि विशेषतः मानवी निर्देशांकांच्या संदर्भात हा समाज आजही बव्हंशी दारिद्र्यरेषेच्या खालीच आहे. छळ, हिंसाचार, असहिष्णुता व अन्याय यांना तो - ग्रामीण पातळीवर अधिक - बळी पडताना दिसतो. जमीनसुधार कायद्यांचे लाभ अजूनही त्यांना मिळालेले नाहीत. ऐशी टक्के पूर्वास्पृश्य हे आजही भूहीन शेतमजूरच आहेत. ही एकूण परिस्थिती पाहता जातीच्या पलीकडे जाणाऱ्या राजकारणाची गरज या समाजाला प्रकर्षाने जाणवू लागली आहे. जाती कधीच क्रांती करू शकत नाहीत किंवा राजकारणाचा कायमचा आधार ठरू शकत नाहीत हे तात्पर्य पूर्वास्पृश्यांच्या अनुभवावरून इतही निम्न जातींनी लक्षात घेण्याची आवश्यकता आहे. राखीव जागा किंवा बचावात्मक भेदभावाचे अन्य कोणतेही उपाय मलमपट्ट्यांसारखे असतात, त्यातून जीर्ण व्याधींचे निराकरण कधीच होत नसते, राज्यकर्त्या वर्गाची आयती सोय मात्र होत असते. मागासवर्गातील प्रगमनशील सुविद्य तरुणांना राजकीयदृष्ट्या कृतिविन्मुख करून संबंधित समाजाला नव्या दमदार नेतृत्वापासून ते वंचित ठेवतात. आंतरजातीय व जात्यंतर्गत ताणतणाव टिकवून ठेवतात, एवढेच नव्हे तर अधिकाधिक तीव्र करतात. हे मागास जातींनी ध्यानात ठेवल्यास फार मोठ्या आत्मवंचनेपासून त्यांचा बचाव होऊ शकेल.

बहुजन राजकारणाचे स्वरूप आणि दिशा :

जाती ही संस्था पूर्णपणे अधिसत्ताक असून सपशेल लोकशाहीविरोधी आहे. ती आपल्या लोकशाहीला आधारभूत कशी झाली हे समजून घेणे आणि लोकशाहीप्रक्रियांमधूनच तिचा

प्रभाव कमी करता येईल हे पाहणे महत्त्वाचे आहे. पण त्याचवेळी जाती ही संस्था अमाप सामर्थ्यशाली व सर्वव्यापी आहे आणि बहुमुखी मुकाबलाच तिला वेसण घालू शकेल हे आपण लक्षात ठेवले पाहिजे. केवळ दुर्लक्षून वा धिक्कार करून जातीय विषमतेचे उच्चाटन होणे अशक्य आहे.

राजकीय सहभागातून जातीय विषमतेचे कंगोरे घासले जातील अशी एक अपेक्षा होती. उच्चजातींना पूर्वी जे जन्मसिद्ध विशेषाधिकार म्हणून आपोआप मिळायचे ते मिळवण्यासाठी त्यांनाही राजकीय सहभाग घ्यावा लागेल, अस्पृश्यांसह सर्व जातींशी वाटाघाटी - किमान राजकीय क्षेत्रात तरी - करणे भाग पडेल. त्यातून अन्य जातीयांशी असलेले त्यांचे संबंध बदलतील, "संसदीय राजकारणाशी जुळवून घ्या किंवा नष्ट व्हा" एवढा एकच पर्याय त्यांना उपलब्ध राहिल आणि यातून जातींची फेरमांडणी आपोआपच घडून येईल असे अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी गृहीत धरले होते. निम्नजातींना प्रभावक्षमता व सत्तास्थाने मिळवून देण्याच्या दृष्टीने हा सहभाग व तज्जन स्पर्धा उपकारक ठरणेही अपेक्षित होते. पण सहभागासाठी लागणारी संसाधने उच्चजातीयांच्याच हाती असल्यामुळे व ती निम्नजातीयांना उपलब्ध नसल्यामुळे सत्ता व प्रभावपदे वरिष्ठांच्याच हाती राहिली. आणि राजकीय सहभागातून जातीय विषमतेची तीव्रता ओसरत जाण्याची अपेक्षा प्रत्यक्षात अजून तरी उतरलेली नाही, उलट जातीय उतरंडीनुसार राजकीय सहभाग होत राहिल्यामुळे देशातील लोकशाहीच प्रश्नांकित होणार की काय अशी चिंता अलीकडे वाटू लागली आहे.

अर्थात कष्टकऱ्यांच्या दृष्टीने राजकीय सहभागाचे महत्त्व मुळीच कमी लेखता येणार नाही. सामाजिक प्रगमनाचे राजकारण हे महत्त्वाचे क्षेत्र आहे हे नाकारण्यात हशील नाही. पण या राजकारणाचे स्वरूप खुले असले पाहिजे आणि आपल्या संख्याबळाच्याद्वारे सत्ता संपादन करण्याची व बहुजनहिताचे राजकारण करण्याची संधी बहुजनांना मिळाली पाहिजे. जातींचे विषम वास्तव आणि यजमानी पद्धतीने त्यात घातलेली भर यांचे यथोचित भान ठेवूनच शूद्रातिशूद्र जातींच्या संयुक्त आघाडीचे राजकारण यशस्वी करता येईल. जातिव्यवस्थेचा सांस्कृतिक सापशिड्यांच्याच जोडीला आर्थिक विषमतेचाही वाटा आहे हे लक्षात घेऊनच बहुजन राजकारणाची व्यूहरचना करणे शक्य होईल. स्त्रीशूद्रातिशूद्रांच्या एकजूटीचे आदर्श चिंतन मांडणारे महात्मा जोतिराव फुले, शेतकरी ही जातगंगा समजून आणि सर्व ब्राह्मणेतरांना एक जात ठरवून मराठा सत्तेला व्यापक करू पाहणारे छत्रपती शाहू महाराज, राखीव जागांच्या मांडणीला राष्ट्रविघातक ठरवून तिच्याऐवजी मताधिकार व्यापक करण्यावर व मतदारांची क्षमता वाढवण्यावर भर देणारे महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, अखेरच्या माणसाला चिंतनात व व्यवहारात मध्यवर्ती स्थान मिळावे यासाठी परोपरीने झटणारे महात्मा गांधी, दलित-श्रमिक एकजूटीचे स्वप्न देऊन गेलेले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इत्यादी या संदर्भात मार्गदर्शक आवश्यक ठरू शकतील पण प्रत्यक्ष रणनीतीची पावले विद्यमान परिस्थितीनुरूप बहुजनहितैषी समाजधुरिणांनाच आखावी लागतील. "निवडणुकांमध्ये जातीच्या सबबीवर मते मागणाऱ्या ब्राह्मणेतर उमेदवारावर पहिल्याने

त्याच्या जातीच्याच लोकांनी बहिष्कार घातला पाहिजे आणि जातपात लक्षात न घेता, ब्राह्मणांवर या भावनेनेच उमेदवाराची लायकी पाहून त्याला मत दिले पाहिजे' हा जागृतिकार पाळेकरांनी सत्तेक वर्षांपूर्वी दिलेला इशारा बहुजन राजकारण करू इच्छिणाऱ्यांना आजही मोलाचा आहे. बहुजन मतदारांनी स्वजातीय उमेदवारांचा आग्रह धरण्याऐवजी बहुजनसमाजातील कोणत्याही जातीच्या उमेदवाराला मते देण्याची तयारी ठेवल्यास जातीय अस्मितापेक्षा वरचढ बहुजनअस्मिता उभी राहू शकेल. आपल्या आर्थिक व राजकीय गरजांसाठी जातीवर अवलंबून राहण्याऐवजी पर्यायी आधार उपलब्ध झाल्यास जातीला विमा मानण्याची जनसामान्यांची प्रवृत्ती कमी होऊ शकेल. उच्चजातीयांच्या किंवा स्वजातीय अभिजनांच्या कारस्थानांना मग ते बळी पडणार नाहीत. समान आर्थिक हितसंबंधांच्या आधारे जात्यातील जुटीमध्ये ते निःशंक मनाने सहभागी होऊ शकतील. जातीच्या पोटात दडलेला पण जातीपेक्षा बदलांना अधिक खुला असलेला जो वर्गीय गाभा आहे, तो जेव्हा राजकीयकरणाचा प्रेरक बनेल तेव्हाच जातीय विषमतेला सुरुंग लागू शकेल. मात्र दुर्दैवाने आज कोणताच राजकीय पक्ष बहुजन राजकारण करत नाही.

धर्मवाद

भारत हे धर्माधिष्ठित राष्ट्र नाही. येथे अनेक धर्मांचे लोक राहतात. या सर्वांच्या नागरिकत्वाचा दर्जा समान आहे. स्वतंत्र भारताने स्वतःसाठी धर्मनिरपेक्ष संविधानाची निवड केली आहे. धर्मनिरपेक्षता म्हणजे धर्माला नकार नाही किंवा धर्माचे अस्तित्व संपवण्याचा संकल्पही नाही. तर सार्वजनिक जीवनात धर्माबाबत कोणती भूमिका घ्यायची याबद्दलची ती तात्त्विक चौकट आहे. धर्माला सारसर्वस्व मानून जगणारी माणसे जर आपले राजकीयसह सगळेच निर्णय केवळ धर्माच्या आधारे घेत असतील तर ते जितके धर्मनिरपेक्षताविरोधी ठरतात तितकेच धर्माला त्याज्य ठरवणे किंवा निरीश्वरवादी होणे एवढाच जे धर्मनिरपेक्षतेचा अर्थ करतात तेही धर्मनिरपेक्षताविरोधीच असतात.

भारतीय संविधानाची धर्मविषयक भूमिका :

संविधानात धर्मनिरपेक्षतेचा जो अर्थ अंतर्भूत केला आहे त्यात प्रामुख्याने पुढील गोष्टी आहेत : राज्यसत्तेचा असा कोणताही अधिकृत धर्म असू नये, तिने धार्मिक आधारांवर नागरिकांमध्ये भेदभाव करू नये, त्या सर्वांना व्यक्तिगत व सामुदायिक धर्माचरणाचे स्वातंत्र्य द्यावे. निर्णयप्रक्रियेत कोणत्याही धर्मसंस्थेला लुडबूड करू देऊ नये आणि सर्वसाधारणपणे राज्यसत्तेने धार्मिक क्षेत्रात हस्तक्षेप करू नये.

समाजहिताखातर धार्मिक क्षेत्रात हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार अर्थातच राज्यसत्तेला आहे आणि त्या दृष्टीने तिचा अधिकार धर्मसंस्थेपेक्षा निर्विवादपणे वरचढ आहे.

जमातवाद्यांची भूमिका : धर्माचा राजकारणासाठी वापर करून देतात त्यांना जमातवादी म्हणून ओळखले जाते. जमातवाद्यांना राष्ट्र किंवा राष्ट्रराज्य यापेक्षा धार्मिक समुदाय हाच राजकीय निष्ठांचा केंद्रबिंदू वाटतो. जमातवाद हा राजकीय व्यूहनीतीचा भाग असल्यामुळे जमातवाद्यांना धर्माशी किंवा धार्मिक तत्त्वांशी काहीही घेणेदेणे नसते. जमातवाद बहुसंख्याकांचा असो की

अल्पसंख्याकांचा असो राष्ट्रीय एकात्मतेला तो सारखाच घातक असतो. दोन्ही प्रकारच्या अल्पसंख्याकांचे भारतीय संविधानातील धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्वाशी सारखेच वावडे असते. आर्थिक व राजकीय प्रश्नांचाही विचार ते सांप्रदायिक दृष्टिकोनातूनच करतात.

जमातवादी शक्ती धर्माचे राजकारण करत असल्या तरी धर्म किंवा धर्मश्रद्धा जमातवादासाठी कारणीभूत असतात. लोकांची खरीखुरी इहलौकिक गाऱ्हाणी न सुटल्यावर, अल्पसंख्याकांना सांगायचे की धार्मिक पक्षपातामुळे ती सुटलेली नाहीत, आणि बहुसंख्याकांना पटवून द्यायचे की अल्पसंख्याकांचे अस्तित्वच ती न सुटण्यास कारणीभूत आहे असे जे खटाटोप अभिजनवर्ग करतो त्यातून जमातवाद निर्माण होतो. समाजात जमातवादी फाटाफूट आणि स्पर्धा-संघर्ष असणे सत्ताधारक वर्गाच्या नेहमीच पथ्यावर पडत असते.

धार्मिक अल्पसंख्याक :

हिंदू बहुसंख्याक असलेल्या भारतात मुस्लिम, ख्रिस्ती, पारशी, शीख, दाऊदी बोहरा वगैरे अनेक धर्मांच्या अनुयायांचे अल्पसंख्याक गट आहेत. त्या प्रत्येकाला भारतीय संविधानाने धार्मिक आचार-प्रचाराचे स्वातंत्र्य दिले आहे. इथली राज्यव्यवस्था धर्मनिरपेक्ष असल्यामुळे राज्यव्यवस्थेचा असा कोणताही धर्म नाही. धार्मिक आधारावर व्यक्ती-व्यक्तीत भेदभाव न करण्याची हमी राज्यव्यवस्थेने दिली आहे. पण असे असूनही या धार्मिक अल्पसंख्याकांच्या मनातली असुरक्षिततेची भावना कमी झालेली नाही. विशेषतः मुस्लिम हा जो सर्वात मोठा असा अल्पसंख्याक गट आहे तो भारताच्या मुख्य प्रवाहाशी आजतागायत समरस होऊ शकलेला नाही. हिंदू-मुस्लिम दंगली हा देशात नित्य घडणारा प्रकार होऊन बसला आहे. हिंदूंच्या मनांत मुस्लिमांविषयी अविश्वास आणि मुस्लिमांच्या मनांत हिंदूपासून असुरक्षिततेची भावना तीव्र असल्याचे वारंवार दृष्टोत्पत्तीस येते अलीकडच्या काही वर्षांपासून हिंदू व शीख यांचेही संबंध पंजाबच्या प्रश्नामुळे तणावपूर्ण झाले असल्याचे दिसते. कालपरवापर्यंत एकाच कुटुंबाचे काही सदस्य हिंदू तर काही शीख असायचे पण आता मात्र ते एकमेकांच्या जिवावर उठलेले दिसून येतात. बाकीचे धार्मिक अल्पसंख्याक एकतर आकाराने इतके लहान आहेत की बहुसंख्याकांशी संघर्ष करणे त्यांना पेलणारे नाही. आणि दुसरी तितकीच महत्त्वाची गोष्ट अशी की भारताच्या राष्ट्रीय मुख्य प्रवाहाशी ते अल्पसंख्याक गट बरेच तादात्म्य पावले असल्यामुळेही संघर्षाचे प्रसंग फारसे उद्भवत नाहीत. त्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मतेच्या संदर्भात प्रामुख्याने हिंदू-मुस्लिम व हिंदू-शीख यांच्यातील संबंधांचाच विचार करणे प्रस्तुत ठरते.

हिंदू-मुस्लिम समस्या :

इस्लाम हे स्वतंत्र राष्ट्र आहे या दुराग्रहातून पाकिस्तानची निर्मिती झाली तरी हिंदू-मुस्लिम प्रश्नाची सोडवणूक होऊ शकली नाही. हिंदू व मुस्लिम या दोन्ही जमातींमध्ये धार्मिक तेढ असल्याचे अनेक प्रसंगांमधून व्यक्त होत असते. मात्र केवळ धार्मिक कारणांनी त्यांचा संघर्ष होतो हे काही खरे नाही. दोहोंमध्ये असलेले धर्मपिसाट पुढारी राजकारणासाठी किंवा संकुचित भौतिक लाभांसाठी लोकांच्या धार्मिक श्रद्धांचा वापर करून घेत असतात. जमातवाद ही एक

विचारसरणी असून राजकीय शक्तिसंघटन व शक्तिप्रदर्शन हे त्या विचारसरणीचे प्रयोजन आहे. या विचारसरणीचा पुरस्कार करणारे पुढारी धार्मिक प्रवृत्तीचे सहसा नसतात हा काही योगायोग नाही.

द्विराष्ट्रवादाचे बळी : इंग्रजी विद्येच्या बाबतीत हिंदूंच्या तुलनेत मागे राहिलेल्या मुस्लिमांची सरकारी नोकऱ्या, व्यवसाय, उद्योगधंदे वगैरे क्षेत्रांत पीछेहाट झाली. आपल्याला मागे टाकून पुढे जाणाऱ्या हिंदूविषयी त्यांच्या मनात असूया निर्माण झाली. अल्पसंख्याक गंडाने त्यांना ग्रस्त केले. त्यामुळे फुटीरतावादी मुस्लिम नेत्यांच्या द्विराष्ट्रकल्पनेला ते बळी पडले. स्वातंत्र्योत्तर काळातही भारतीय मुस्लिम फाळणीपूर्व मनःस्थितीतून बाहेर पडलेले नाही, जमायते इस्लामी, मजलिसे मशावरत किंवा जमीयते उलेमा हिंदू सारख्या जीर्णोद्धारवादी संघटना मुसलमानांना हिंदूविरुद्ध 'जेहाद' पुकारण्यास प्रवृत्त करीत असतात. हिंदू राष्ट्रबांधवांपेक्षा पाकिस्तानी मुस्लिम त्यांना अधिक जवळचे वाटतात. भारतात 'इस्लाम खतरे में है' चे नारे ते बुलंद करीत असतात. तलाकपीडित मुस्लिम स्त्रियांना न्याय मिळवून देण्यासाठी चळवळी करणाऱ्या मुस्लिम सत्यशोधकांना ते काफिर ठरवून त्यांचा छळ करतात. पुरोगामी कायद्यांना विरोध करतात.

हिंदू धर्मांधता : हिंदूंच्या बाजूनेही धर्मांधता व जीर्णोद्धारवाद यांना चालना देणाऱ्या चळवळींची संख्या व ताकद दिवसेंदिवस वाढत आहे. हिंदू-एकता आंदोलन, पतित-पावन संघटना या चळवळी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या पावलावर पाऊल ठेवून लोकांमधील धार्मिक पिसाटपणाला उधाण आणीत आहेत. अल्पसंख्याक जमातीविषयी द्वेषाची व सूडाची भावना चेतवण्याचे कार्य धार्मिक उत्सवांच्या निमित्ताने ते करीत असतात. सुधारणावादाची शतकभराची परंपरा असलेल्या आणि बुद्धिप्रामाण्यांचा विचार स्वीकारलेल्या हिंदू समाजातील काही गटांनी मध्ययुगीन निष्ठांचे पुनरुज्जीवन करण्याचा आटापिटा करावा हे धर्मनिरपेक्ष भारतीय राज्यव्यवस्थेच्या भवितव्याच्या दृष्टीने घातक आहे.

दंगलींचे राजकारण : दोन्ही बाजूंच्या भावना जेव्हा भडकलेल्या असतात तेव्हा 'रामजन्मभूमी की बाबरी मशीद' सारख्या गौण प्रश्नाला अवाजवी महत्त्व प्राप्त होते. जाळपोळ, लूटमार, बलात्कार, कत्तल वगैरे निर्घृण प्रकार उभयपक्षी केले जातात. जीवितवित्ताची अपरिमित हानी होते. एका दंगलीतून दुसऱ्या, दुसरीतून तिसऱ्या दंगलीची कारणे निर्माण होऊन दंगलींची साखळीच तयार होते. अपघाताने ठिणगी पडण्याचा अवकाश की जमातवादी वणवे पेटतात. अफवांच्या वावड्या भिरभिरत सुटतात. मुद्दामहून खोड्या काढल्या जातात. जमातवादी माथेफिरूपणा अनावर होतो. दोन्ही बाजूंच्या जनसामान्यांचे संसार उद्ध्वस्त होतात.

राजकीय पक्षांचा स्वार्थ : निवडणूक भवितव्याची सतत विवंचना असलेले सगळेच राजकीय पक्ष अशा दंगलीच्या प्रसंगी मूग गिळून बसतात. मतांची सौदेबाजी विनदिककत करता यावी म्हणून कोणताच पक्ष धर्मपिसाट पुढाऱ्यांना खडसावीत नाहीत. उलट एखाद्या मतदारसंघात जो धर्मगट बहुसंख्येत असेल त्यानुसार तिथे बोलताना धार्मिक दंगलीचे सोयिस्कर भांडवल ते करून घेतात. राज्यकर्ते धार्मिक नेत्यांचा अनुनय करण्यासाठी प्रतिगामी स्वरूपाचे कायदे मंजूर करतात.

१९८४ च्या निवडणुकीनंतर तर भारताच्या राजकारणात सांप्रदायिकतेचे स्तोम प्रचंड वाढले असून बहुसंख्याकांची आक्रमकता व अल्पसंख्याकांची असुरक्षितता अभूतपूर्व प्रमाणावर वाढली आहे. सुवर्णमंदिरात लष्कर घुसवून हिंदू मतदारांना आपलेसे करण्याचे श्रीमती गांधींचेच प्रतिगामी राजकारण राजीव गांधींनी पुढे चालू ठेवले. अल्पसंख्याकांविरुद्ध हिंदूंच्या भावना चेतवून त्यांनी १९८४ च्या निवडणुका जिंकल्या होत्या. त्याची प्रतिक्रिया म्हणून उत्तरप्रदेशातील बाबरी मशीद म्हणजे रामजन्मभूमी असून तिचे राममंदिर बांधायचेच असा हेका विश्व हिंदू परिषदेने सुरू केला. भाजपने तिला साथ दिली. अल्पसंख्याक मुस्लिमांना धडा शिकवण्याच्या एकमेव हेतूने या पक्षाचे समान नागरी कायदा, उर्दू भाषेला दुसऱ्या भाषेचा दर्जा देण्यास विरोध, काश्मीरला खास दर्जा देणाऱ्या अनु. ३७० चे निरसन इत्यादी मागण्या जोरकसपणे मांडण्याचा सपाटा सुरू केला.

हिंदुत्ववादाच्या आधारे आणि रथयात्रांसारख्या अल्पसंख्याकांच्या द्वेषावर आधारित प्रचार मोहिमा राबवून भाजपाला मिळालेल्या राजकीय यशाचा आलेख आपण राजकीय पक्षांवरच्या चर्चेत पाहिलेच आहे. मुस्लिमांच्या निष्ठा देशाबाहेर स्थिरावलेल्या आहेत, प्रत्येक मुसलमान देशद्रोही असतो किंवा इस्लामच्या शिकवणुकीतच दहशतवाद सामावलेला आहे असे गैरसमज हिंदुत्ववादी राजकारणी जाणीवपूर्वक पसरवत असतात. सत्य-असत्याचा विवेक न सांभाळता इतिहासाची मोडतोडही ते करत असतात. मुस्लिम समाजातही हिंदूप्रमाणेच काही जमातवादी व्यक्ती व शक्ती आहेत, पण तेवढ्यावरून संपूर्ण मुस्लिम समाज जमातवादी ठरत नाही. हिंदू समाजातील काही राष्ट्रद्रोही प्रवृत्तींमुळे जसा संपूर्ण हिंदू समाज राष्ट्रद्रोही ठरत नाही तोच न्याय मुस्लिमांनाही लावायला हवा. पण तसे घडत नाही कारण हिंदू राष्ट्रवादाच्या मांडणीत मुसलमानांना परकीय व म्हणून 'शत्रू' असे मानले गेले आहे.

दहशतवादी व्यक्ती कोणत्याही धर्माच्या नावाने हिंसाचार, विध्वंस वा अन्य कोणतेही दुष्कृत्य करत असली तरी कोणताच धर्म माणसांची क्रूर हत्या, अविवेकी नासधूस किंवा दहशत दंडेली करण्याची आज्ञा देत नसतो. दहशतवादी व्यक्ती कोणत्याही धर्माची असली तरी कोणत्याच धर्मतत्त्वाशी तिच्या घातपाती कारवायांचा संबंध नसतो. त्यामुळे इस्लामच्या शिकवणुकीत दहशतवादाची बीजे आहेत ही मांडणी तर्कदुष्ट ठरते.

काश्मीरचा प्रश्न हा हिंदू-मुस्लिमवादाचा भाग नाही : वस्तुतः काश्मीर हा प्रश्न हा मुस्लिम अल्पसंख्याकांच्या निष्ठांविषयीचा प्रश्नच नसून तो त्यांच्या हजारो वर्षे चालत आलेल्या वांशिक-सांस्कृतिक अस्मिता टिकून राहण्याचा प्रश्न आहे. विशेषाधिकारांचा वरंवा त्यांच्या डोक्यावर फिरवून तो सुटणार नाही तर इतर राज्यांप्रमाणेच काश्मीरचीही केंद्रप्राबल्याने हिरावलेली स्वायत्तता परत देऊनच तो सोडवला जाऊ शकतो.

१९६५ ते १९७१ या काळात पाकिस्तानशी भारताची युद्धे झाली तेव्हा भारताच्या बाजूने खंबीरपणे साथ देणाऱ्या काश्मिरी जनतेला आज भारताबद्दल तिटकारा वाटत असेल तर त्याचे कारण त्यानंतरच्या २५-३० वर्षांतील सत्तेच्या तत्त्वशून्य राजकारणात शोधायला पाहिजे.

त्याचबरोबर विकासाच्या प्रक्रियेचीही एकूण अक्षम्य हेळसांड राजकारण्यांनी केली आहे. तेव्हा जम्मू-काश्मीरमधील जनतेशी तिच्या प्रतिनिधींमार्फत संवाद साधून तिचा विश्वास संपादन करणे आणि जम्मू काश्मीरला जास्तीत जास्त स्वायत्तता कशी देता येईल याचा विचार करणे हाच ती समस्या सोडवण्याचा एकमात्र उपाय आहे. काश्मिरी जनतेशी भारताचा सुसंवाद होऊ नये आणि काश्मीर प्रश्नावर राजकीय तोडगा निघू नये म्हणून पाकिस्तान हिंदूंची हत्याकांडे, सुरक्षा दलाली हल्ले, मवाळ मुस्लिम नेत्यांच्या हत्या असे डाव खेळत असते. देशातील हिंदू व मुस्लिम या दोहोंमध्ये सलोखा ठेवूनच आपण हा डाव हाणून पाडू शकतो. पण त्याऐवजी मुस्लिम काश्मिरी विरुद्ध हिंदू पंडित असा जर त्या प्रश्नाचा आपण विचार करित राहिलो तर पाकिस्तानला नेमके तेच हवे असते.

बहुसंख्याक हिंदूंची जबाबदारी मोठी : जमातवादाचा प्रश्न जिथे उद्भवतो तिथेही हिंदू हा बहुसंख्य समाज असल्यामुळे त्याची या संदर्भातील जबाबदारी मोठीच आहे. मुस्लिम जमातवादाला हिंदू जमातवादाने शह देता येणार नाही. तर धर्मनिरपेक्ष शक्ती बळकट करूनच तो देता येईल हे हिंदूंनी लक्षात घेण्याची नितांत आवश्यकता आहे. मुस्लिम समाजात बुद्धिजीवी वर्गाचा एकूणच अभाव आहे. ज्या ऐतिहासिक, सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक व राजकीय प्रक्रियांतून हा वर्ग निर्माण होतो त्या प्रक्रियांमधून मुस्लिम समाज अजून पुरता गेलेलाच नाही. धर्माचा कालसापेक्ष विचार तो करू शकत नाही. तुरळक अपवाद वगळता त्या समाजात खऱ्या अर्थाने धर्मनिरपेक्ष नेतृत्व अजून निर्माण झालेच नाही. अनेक राज्यांत विखुरलेल्या मुस्लिम समाजाचे प्रश्न राज्यवार निराळे आहेत. जीवनसरणी, रूढीचालीरीती आणि भाषाही भिन्न आहेत. त्यामुळे 'निधर्मी सौदेक्षमता' (secular bargaining capacity) त्याला लाभू शकली नाही. सर्वच क्षेत्रात तो मागास राहिला. आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे तो राष्ट्रीय मुख्य प्रवाहात खेचला जाण्याऐवजी बाहेर फेकला गेला. त्यामुळे स्वातंत्र्योत्तर राष्ट्रबांधणीच्या कार्याशी तो स्वतःला जोडून घेऊ शकला नाही. पुरोहित वर्गाचे आधिपत्य त्याच्यावर टिकून राहिले.

ही परिस्थिती समजावून घेऊनच हिंदू-मुस्लिम समस्येवर तोडगा शोधता येईल. मुस्लिम सत्यशोधक समाजाच्या स्वरूपात सुधारणेची सुप्रभात मुस्लिम समाजात उगवली आहे. तिचे स्वागत व समर्थन पुरोगामी हिंदूंनी मनःपूर्वक केल्यास परिस्थिती पालटू शकेल.

हिंदू-शीख समस्या :

शीख समाज हा धार्मिक अल्पसंख्याक गटांपैकी दुसऱ्या क्रमांकावर असून अलीकडच्या काळात त्याचे जास्तीत जास्त राजकीयकरण घडून आले आहे. शीख हा स्वतंत्र वंश किंवा राष्ट्रक (nationality) किंवा जात नसून केवळ एक धर्मपंथ आहे. मुळात हिंदू धर्माला परधर्मीय आक्रमणापासून वाचवण्यासाठी अस्तित्वात आलेला असा हा पंथ आहे. आकाराने हा पंथ फार मोठा नसला तरी देशाच्या आर्थिक व राजकीय इतिहासात कमालीची महत्त्वाची कामगिरी त्याने बजावली असल्यामुळे त्याला विशेष प्रतिष्ठा प्राप्त झाली आहे. शीख समाज देशात सर्वत्र विखुरलेला आहे. पंजाब राज्यात तो बहुसंख्याक आहे. पंजाबी-भाषिकांचे स्वतंत्र राज्य

मिळविण्यासाठी मास्टर तारासिंहांच्या नेतृत्वाखाली या समाजाने प्रखर चळवळ चालवली व पंजाबी सुभा निर्माण करणे केंद्रशासनास भाग पाडले.

१९२० पासून अस्तित्वात असलेली श्री गुरुद्वारा प्रबंधक समिती ही पंजाबातील शीखांची सर्वात मोठी बिगरसरकारी संघटना असून अकाली दलाचा उगम त्या संघटनेची कृति-समिती म्हणून झाला होता. अकाली दल ही देशातील सर्वात जुन्या व प्रादेशिक पातळीवर यशस्वीपणे संपादित झालेल्या राजकीय संस्थांपैकी एक अग्रगण्य संस्था आहे. गेल्या पन्नास वर्षांत शीखांनी केलेल्या सर्व राजकीय मागण्या अकाली दलाच्या व्यासपीठावरूनच केल्या आहेत.

पंजाबी भाषिक स्वतंत्र राज्याच्या मागणीला सनातनी हिंदूनी आर्य समाजामार्फत विरोध केला होता. हिंदी भाषेचा कैवार घेऊन हिंदू उभे राहिले होते. पण भाषिक राज्यांची मागणी फार काळ नाकारणे केंद्रसरकारला शक्य झाले नाही. नोव्हेंबर १९६६ मध्ये पंजाब व हरियाणा अशी दोन स्वतंत्र राज्ये स्थापन करण्यात आली. पंजाबच्या स्थापनेनंतरही ज्यांचे समाधान झाले नाही अशा सनातनी शीखांनी खलिस्तानचे आंदोलन सुरू केले. अतिरेक्यांच्या हाती शीखांच्या भाषिक राज्यनिर्मितीच्या चळवळीची सूत्रे जाण्यास केंद्रीय राज्यकर्त्यांचे पक्षस्वार्थी धोरण, उभयपक्षां धर्माचे राजकारण, शीख समाजाच्या काही किरकोळ व रास्त मागण्यांची उपेक्षा, प्रादेशिक राजकीय शक्तींच्या निकोप वाढीस राष्ट्रीय अभिजनांनी घातलेला प्रतिबंध, सर्वाधिक दरडोई उत्पन्न व हरितक्रांतीचे कमाल यश मिळवूनही शीखांना राष्ट्रपातळीवर मिळणारा दुय्यम नागरिकत्वाचा दर्जा - अशा काही बाबी कारणीभूत झाल्या.

स्वतंत्र शीख राष्ट्र : डॉ. जगजितसिंह चौहान यांनी १९७१ सालीच न्यूयॉर्क टाइम्समध्ये अर्ध्या पानाची जाहिरात प्रसिद्ध करून शीखांचे स्वतंत्र सार्वभौम राज्य स्थापन करण्याची कारणे जाहीर केली. पण तरीही दशकभर खलिस्तानच्या मागणीची कुणीच फारशी गंभीर दखल घेतली नाही. १९८१ च्या मार्च महिन्यात चंदीगढ येथे झालेल्या ५४ व्या शीख शिक्षण परिषदेच्या अध्यक्षपदावरून गंगासिंह धिल्लॉं यांनी 'शीख हे स्वतंत्र राष्ट्र असून त्यांनी पॅलेस्टाईन मुक्ति संघटनेच्या धर्तीवर युनोचे सहयोगी सदस्यत्व मिळवावे' असे आवाहन केले. यावेळी मात्र लडाऊ निहंग, सनातनी संत आणि निरक्षर जत्थेदार वगैरे वर्गांनी त्या आवाहनाला प्रतिसाद दिला. अकाली दलाच्या तलवंडी गटाने महिन्याभरातच आनंदपूर साहिब ठराव मंजूर करून त्यात अनेक फुटीरतावादी धार्मिक व राजकीय मागण्या समाविष्ट केल्या.

भिंद्रानवाल्याचा भस्मासुर : संत भिंद्रानवाले सारख्या कर्मठ नेत्याला केंद्रसरकारने हाताशी धरले व त्याच्याद्वारे अकाली दलाला निष्प्रभ करण्याचा घाट घातला. अतिरेक्यांच्या राष्ट्रविरोधी कारवायांकडे कानाडोळा केला. पंजाबच्या प्रश्नाकडे राष्ट्रीय दृष्टीने न बघता पक्षीय दृष्टीने बघण्याची चूक प्रारंभिक अवस्थेत केंद्रसरकारने केल्यामुळे आज हा प्रश्न हाताबाहेर गेल्यासारखे दिसत आहे. १९८२ पासून आजतागायत पंजाबमध्ये सुरू असलेल्या आंदोलनाचे स्वरूप दिवसेंदिवस क्लिष्ट होत चालले आहे. श्रीमती गांधींची हत्या, लोंगोवाल यांचा खून आणि त्यानंतर सतत चालू असलेले राजकीय खूनसत्र पाहता हा प्रश्न सोडवण्याची क्षमता आजच्या राज्यकर्त्यांपाशी

आहे असे दिसत नाही. राष्ट्रपती राजवटीच्या वरवंट्याखाली शिखांना भरडले की हरियाणाचे हिंदू आपल्याला मते देतील अशाच स्वरूपाची गणिते तेव्हाचे राज्यकर्ते मांडीत राहिले. त्यांची ती गणिते वारंवार चुकली तरीही निवडणूक स्वार्थाच्या पलीकडे जाऊन पंजाब प्रश्नाचा विचार करण्याची त्यांची तयारी नव्हती. १९८९ साली सत्तेवर आलेल्या वि. प्र. सिंग सरकारने दडपशाहीऐवजी खुल्या चर्चेचा व संवादाचा मार्ग स्वीकारल्यामुळे हा प्रश्न सुटण्याची शक्यता वाढली आहे. पंजाबच्या अतिरेक्यांनी पाठिंबा दिलेले अकाली दलाच्या जहाल मान-गटाचे १० खासदार लोकसभेवर निवडून आल्यामुळे ही शक्यता विशेष ठळकपणे पुढे आली आहे.

बाबरी मशिदीनंतरचे राजकारण :

हिंदू-मुस्लिम संबंधांच्या संदर्भात अयोध्येच्या बाबरी मशिदीचा विध्वंस हे एक वेगळेच वळण म्हणावे लागेल. विश्वहिंदू परिषदेच्या पुढाकाराने मंदिराचा शिलान्यास नोव्हेंबर १९८९ मध्ये झाल्यानंतर राम शिळा पूजेच्या कार्यक्रमाद्वारे जनसामान्यांचा मंदिर उभारणीत प्रत्यक्ष सहभाग घडवून आणला गेला. रामज्योतीचा उपक्रम झाला. प्रथमच देशभरातील लोक अलंघ्य अंतरे तुडवून, अगणित पैसा उधळून आणि पडेल तो धोका पत्करून 'धर्मकार्यास' प्रवृत्त केली गेली. या सर्वांमधून धर्मकार्याची तर नवी व्याख्या झालीच पण राजकारणाची दिशाही बदलली.

अनेक प्रतीके पारंपरिक असली तरी त्यांना नवा अर्थ देण्यात आला. ऑक्टोबर १९९० मध्ये अडवाणींनी टोयोटो गाडीतून काढलेली यात्रा रथयात्रा म्हणवली गेली. 'जय सीताराम' चे अभिवादन आक्रमक सुरातील 'जय श्रीराम' झाले. राष्ट्रवादाला धर्माशी जोडले गेले. राष्ट्राच्या बहुसंख्याककेंद्री व्याख्येतून मुस्लिमांना वगळले जाऊ लागले. मुस्लिम हे बाहेरचे व आक्रमक हल्लेखोर असून ते 'राष्ट्रोद्दोही' आहे या प्रचारावरच हिंदू एकजूटीची भिस्त ठेवली गेली. वंशद्वेषाच्या पातळीवर हा मुस्लिमद्वेष पसरला. अयोध्येची मशीद मुस्लिम हल्लेखोरीचे प्रतीक ठरवून उध्वस्त केली गेली.

हिंदुराष्ट्रवादाच्या या प्रत्येक विजयपताकेच्या फडकण्यासोबत हिंदू-मुस्लिम दंगली झाल्या, मुसलमानांच्या अमानुष कत्तली झाल्या, गुजरातेतील निवडणूकपूर्व हिंसाचारात हिंसकतेने व क्रौर्याने उच्चांक गाठला. विहिंपचे त्रिशूल आंदोलन, बजरंग दलाचे कारनामे आणि त्यांना मुस्लिम जमातवाद्यांकडून मिळणाऱ्या तसल्याच प्रतिक्रिया या कारणांनी स्वातंत्र्योत्तर भारतात पूर्वी कधीच नव्हते एवढे तणावपूर्ण स्वरूप हिंदू मुस्लिम संबंधांना आले आहे.

धर्मनिरपेक्षतेखेरीज तरणोपाय नाही :

धार्मिक अस्मितांमुळे भारतीय राज्यव्यवस्थेपुढे निर्माण झालेली ही आव्हाने पेलण्याचा एकमेव मार्ग आहे तो म्हणजे धर्मनिरपेक्षतेचा आचारविचारात प्रामाणिक अवलंब केला जाणे. धार्मिक राष्ट्रवादाच्या वारश्यातून निर्माण झालेल्या या समस्यांचे निराकरण निधर्मी राष्ट्रवादाच्या उभारणीतूनच होऊ शकते. दैनंदिन सामाजिक-आर्थिक प्रश्नांचा विचार धार्मिक संदर्भातूनच करण्याची जी सवय भारतीयांना जडली आहे ती प्रयत्नपूर्वक सोडून द्यावी लागेल. धार्मिक पिसाटपणा पिकवून जे राजकीय स्वार्थ साधू पहातात त्यांचा स्पष्ट धिक्कार करावा लागेल.

॥ २५७ ॥

भारतीय राजकारणासमोरील मुख्य वादप्रश्न

भाषिक निष्ठांना धर्मभावना छेदून जाते हे खरे असले तरी धर्माच्या आधारे राष्ट्रउभारणी करता येईल अशा भ्रमात कुणीही राहून चालणार नाही. व्यक्तिगत श्रद्धा या स्वरूपातील धर्म ऐक्यभावना आणूच शकत नाही. याचाच अर्थ असा की ऐक्याचे साधन म्हणून जर धर्माचा वापर करायचा तर त्याला आक्रमकतेचे समर्थन व अवलंब वाढत्या प्रमाणावर करणे भाग ठरते, म्हणजेच एका धर्माला यात यश मिळाल्यास अन्य धर्माचा रोष होणे अटळ होते. स्वाभाविकच या प्रक्रियेतून लोकशाही ऐक्य साध्य होण्याऐवजी जमातवादी ताणतणावांनाच खतपाणी मिळते. धार्मिक अल्पसंख्याकांना देशाबाहेरून पाठिंबा मिळवण्यास ही परिस्थिती भाग पाडते. विशुद्ध धर्माच्या समन्वयाची भाषा तात्त्विक पातळीवर ठीक असते प्रत्यक्षात ती पारंपरिक धर्मवाद्यांचेच हात बळकट करते; आणि समन्वयातील मूळ हेतूवरच कुठाराघात करते.

त्यामुळे भारतासारख्या बहुधार्मिक देशात केवळ धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोनच ऐक्याचे अधिष्ठान ठरू शकतो. त्यानुसार प्रत्येक व्यक्तीला सदसद्विवेकाचे स्वातंत्र्य असणे जसे अभिप्रेत असते, त्याचप्रमाणे संघटित व संस्थाबद्ध धर्मांनी सार्वजनिक जीवनात लुडबूड करण्याचा प्रत्येक प्रयत्न हाणून पाडणेही अगत्याचे असते.

प्रदेशवाद

फाळणीमुळे उद्भवलेल्या परिस्थितीचा विलक्षण प्रभाव संविधानकारांच्या मनावर असल्यामुळे त्यांनी ऐक्य, स्थैर्य व सुव्यवस्था या गोष्टींनाच प्राधान्य दिले होते. काहीही झाले तरी केंद्रसत्ता टिकून राहिलीच पाहिजे, त्यासाठी विविधतांना व मुक्त राजकीय सहभागाला आळा घालावा लागला तरी तो घालणे आवश्यक आहे असा त्यांचा दृष्टिकोन होता. त्यानंतर सदैव स्वतंत्र भारतात 'ऐक्य' या एकाच मूल्याला कमालीचे महत्त्व राजकीय चिंतकांनी व क्रियावंतांनी दिले. स्वायत्ततेच्या कोणत्याही मागणीकडे इथे सतत लक्ष्यानेच पाहिले गेले.

प्रादेशिकता आणि राष्ट्रीयता यांची सांगड : पण तरीही प्रादेशिकतेची भावना व राष्ट्रीयता यांचा मेळ या राज्यव्यवस्थेला कधीच पुरतेपणी घालता आलेला नाही. वस्तुतः भारतीय समाजाच्या एकात्मतेचा प्रश्न हा इथल्या समाजाची समतेच्या पायावर नव्याने उभारणी करण्याचा

प्रश्न आहे. पण त्याच्याकडे या दृष्टीने न पाहता प्रादेशिक विरुद्ध राष्ट्रीय निष्ठांचा संघर्ष म्हणून त्याचा विचार केला गेला. संविधानातील संघराज्यरचना हा राष्ट्रीय श्रेष्ठींनी प्रादेशिक व राष्ट्रीय निष्ठांचा त्यांच्यापरीने मेळ घालण्याचा एक प्रयत्न होता. विविधता व प्रादेशिक भावनेची तीव्रता लक्षात घेता त्यांना संघराज्यरचना करण्यावाचून गत्यंतर नव्हते, पण ती करताना त्यांनी त्यांच्या केंद्रीकरणाच्या जास्तीत जास्त तरतुदी समाविष्ट केल्या.

राष्ट्रीय अभिजनांचा पूर्वग्रहदूषित दृष्टिकोन : अर्थातच संविधानाच्या तरतुदीपेक्षाही त्यांच्या मुळाशी असलेली तात्त्विक बैठक, आणि राष्ट्रीय अभिजनांचा 'राष्ट्रीय' व 'प्रादेशिक' राजकीय शक्तींकडे पाहण्याचा पूर्वग्रहदूषित दृष्टिकोन अधिकच आक्षेपार्ह होता. राजकीय एकात्मता व राष्ट्रैक्य फक्त प्रबळ केंद्रसत्ता असल्यानेच साध्य होऊ शकते. सतत संकुचित, प्रादेशिक व केंद्रोत्सर्गी (centrifugal) शक्तींना आवर घालण्याचे व त्यांच्यावर निर्बंध घालण्याचे अनिर्बंध सांविधानिक अधिकार केंद्रसत्तेला असले पाहिजेत अशी ती तात्त्विक बैठक होती. केंद्रशासन हे राष्ट्रैक्याचे विश्वात्मक मूल्यांचे व प्रगतीचे प्रतीक; तर राज्यशासन हे स्थानिकतेचे, संकुचिततेचे व प्रतिगामीपणाचे प्रतीक आहे हे त्या भूमिकेमागील गृहीततत्त्व होते. एकात्मतेचे राजकीय कार्य शासकीय संस्थांच्याद्वारे घडून येऊ शकेल असा विश्वास त्यामागे होता. राज्यशासन बलवान होण्याची भीती किंवा प्रदेशवादाच्या आव्हानापुढे इथला राष्ट्रवाद टिकाव धरू शकणार नाही अशी शंका संविधानकारांच्या मनात असावी असे दिसते. त्यामुळेच बलशाली घटकराज्येच बलशाली केंद्रसत्ता निर्माण करू शकतील हा प्रस्तावच त्यांना विचारात घेण्याजोगा वाटला नाही.

पण पुढे राजकीय सत्तेचे जसजसे विकेंद्रीकरण व लोकशाहीकरण होत गेले तसतसा आत्मविष्काराच्या प्रादेशिक आकांक्षा वाढत गेल्या, विकासाच्या वाटा धुंडाळण्याचे स्वायत्त अधिकार राज्यशासनाकडे असावेत अशा मागण्या जोर धरू लागल्या. भाषिक तत्त्वावर राज्यांची फेररचना करावी. ही मागणी जेव्हा जोरकसपणे पुढे आली तेव्हा राष्ट्रीय अभिजनांना अनिच्छेने का होईना ती पूर्ण करणे भाग पडले. या राज्यपुनर्रचनेमुळे भारतीय राज्यव्यवस्थेचे स्थैर्य बळकट केले असा निर्वाळा अनेक अभ्यासकांनी दिला आहे.

निकोप प्रदेशभावना लोकशाहीसाठी पोषक : आपल्या प्रदेशाचा विकास स्वायत्तपणे आपल्याला करता यावा असे वाटणे लोकशाही पद्धतीच्या विकासक्रमात अपरिहार्यच आहे. प्रादेशिक भाषेत राज्यव्यवहार चालल्याने शास्ते-शासित परस्परांच्या जवळ येतात, लोकांना आपले राज्यसरकार दूरस्थ केंद्रशासनापेक्षा जवळचे वाटते - ही वस्तुस्थिती नाकारण्यात काहीच हशील नाही. लोकशाहीच्या जोडीला प्रदेशभावना आली की लोकांचा राजकीय सहभाग वाढतो ही अनुभवसिद्ध बाब आहे. विकासाच्या संदर्भात तर राज्यशासन हेच लोकांच्या दृष्टीने सवार्थी मध्यवर्ती ठरले आहे. विकासकार्यात लोकांनी आत्मनिर्भर व्हावे, उपक्रमशील असावे कारण त्याशिवाय त्यांचा राजकीय सहभाग खराखुरा व हेतुपूर्ण होऊच शकणार नाही आणि तसे व्हायचे तर आज केंद्रस्तरावर प्रादेशिक शक्तिकेंद्राविषयी व मागण्यांविषयी जो अविश्वास आढळतो तो समूळ नष्ट झाला पाहिजे.

प्रादेशिक भावनेतून जात-जमात वगैरे इतर फुटीरवादी शक्तींना खतपाणी मिळते अशीही एक गैरसमजूत राष्ट्रीय अभिजनांनी निर्माण केली आहे. पण तीसुद्धा वस्तुस्थितीला धरून नाही. प्रदेशकेंद्री राजकारण सुरू झाल्यास त्या प्रदेशातील जातीय व जमातीय वरचढ गट तिथे राजकीय व आर्थिकदृष्ट्या बलवत्तर होणे स्वाभाविक असले तरी एकतर एका राज्यात एकच जाती-जमातीय गट स्वतःच्या बळावर सत्तारूढ होण्याइतपत मोठा कुठेच नाही, दुसरे असे की राजकीयीकरणाच्या प्रक्रियेतून एकेका जाती-जमातीय गटातील सामाजिक-आर्थिक अंतर्विरोधही बळावत जाऊन वेगवेगळ्या गटांचे आर्थिक निकषांवर गठबंधन होण्याचीही नेहमीच शक्यता असते. जातीय-जमातीय निष्ठा गौण ठरून राजकीय हिशेबांना प्राधान्य प्राप्त होते आणि देशाच्या राजकारणाचे निधर्मीकरण (secularization) घडून येते. प्रारंभी जातिनिष्ठा आधारास घेऊन उभी राहिलेली संघटना जेव्हा प्रादेशिक राजकीय स्पर्धेत उतरते तेव्हा तिला उत्तरोत्तर निधर्मी होण्यावाचून पर्याय नसतो द्रविड मुन्नेत्र कळघमची फुटीरतेपासून जबाबदार राजकीय पक्षापर्यंतची वाटचाल याचीच साक्ष देते.

भारतीय राज्यव्यवस्थेत प्रादेशिक भावनेचा आविष्कार पुढील प्रकारांनी झालेला दिसून येतो :

- (क) भाषावार प्रांतरचनेची मागणी
- (ख) स्वतंत्र राज्याचा दर्जा मिळण्यासाठी चळवळी
- (ग) अन्य प्रांतीयांना प्रतिबंध
- (घ) राज्यांसाठी अधिक स्वायत्ततेची मागणी
- (ङ) प्रादेशिक असंतुलन
- (च) फुटीरतावादी चळवळी

(क) भाषावार प्रांतरचना :

राष्ट्रभाषेच्या प्रश्नापेक्षाही अधिक दीर्घकाळ गाजलेला व फुटीरताकारी ठरलेला प्रश्न भाषावार प्रांतपुनर्रचनेचा होता. भाषावार प्रांतरचनेची सविस्तर चर्चा आपण भाषावादाच्या संदर्भात केलेलीच आहे. प्रदेशवादाच्या संदर्भात एवढेच सांगता येईल की, ब्रिटिशांनी केवळ प्रशासकीय सोयीसाठी पाडलेले प्रांत नाकारून भाषेच्या आधारावर भारतीय संघराज्याची घटकराज्ये निर्माण करावी अशी राज्यनेतृत्वाची मागणी रास्तच होती.

राज्यांची भाषेच्या आधारावर निर्मिती करण्यातून लोकांना समजणाऱ्या भाषेत राज्याचा कारभार चालणे, शास्ते-शासित यांच्यातील संवादाला माध्यम मिळाल्यामुळे प्रभावी संज्ञापन शक्य होणे, त्यामुळे एकंदरच राज्यसंस्थेच्या पाठीशी असलेले अधिमान्यतेचे आधार बळकट होणे अपेक्षित होते. भाषावार राज्ये केल्यास संघराज्याचे राजकीय एकात्मीकरण साधेल हा प्रादेशिक अभिजनांचा होरा खरा ठरला आहे. भाषावार प्रांतरचनेतून घडून आलेल्या 'प्रादेशिक प्रबोधना'मुळे भारतीय राजकारणाचा चेहराच बदलला असून १९९० नंतरच्या काळात तो स्पष्टपणे पुढे आला आहे.

(ख) स्वतंत्र राज्याचा दर्जा :

या मागणीचे दोन आविष्कार आपल्याला भारतीय राज्यव्यवस्थेत पहायला मिळतात. एक, मोठ्या घटकराज्यांमध्ये काही समूहांना आपली कुचंबणा होत असल्याचे अनुभवास आल्यामुळे ते आपल्या स्वतंत्र राज्याची मागणी करतात; आणि दुसरा असा की काही समूहांना आपली पृथक वांशिक सांस्कृतिक अस्मिता धोक्यात असल्याचे प्रकर्षाने जाणवल्यावरून ते संघटितपणे स्वतंत्र राज्याचा दर्जा स्वतःसाठी मागतात.

लहान राज्येच सोयीची : राज्यपुनर्रचनेच्या वेळी मोठी राज्ये करण्यावर रोख होता. नंतर तो बदलला. आज भारतीय राज्यव्यवस्थेतील 'राजकीय हवा' लहान राज्यांना अनुकूल अशी आहे. १९६७ नंतरच्या काळात तिचा जोर विशेष वाढला आहे. १९६६ पूर्वी केवळ एकभाषिकता हाच राज्यनिर्मितीचा आधार होता. नंतर मात्र हे स्पष्ट झाले की केवळ एकभाषिक राज्य झाले म्हणजे राज्यातल्या सर्व घटकांना विकासाची समान संधी मिळतेच असे नाही. एकभाषिक राज्यातही प्रगत भागांचे मागास भागांवर वर्चस्व प्रस्थापित होते, प्रगत घटक मागासांचे शोषण करतात, सांस्कृतिक बहुमतवाले सांस्कृतिक अल्पमतवाल्यांवर अतिक्रमण करतात, राज्यांतर्गत विभागांच्या विकासात असंतुलन निर्माण होते व मागास भागांना विकसित भागांच्या बरोबरीने आणण्याचे प्रयत्न केले जात नाहीत - अशा विविध अनुभवांमुळे जवळपास सर्वच मोठ्या राज्यांमध्ये काही भाग स्वतंत्र राज्याचा दर्जा मागणाऱ्या चळवळी चालवीत आहेत. आकारमान, विकासाचा स्तर, प्रशासकीय कार्यक्षमता, सामाजिक एकजिनसीपणा व राजकीय व्यवहार्यता (feasibility) या निकषांवर मोठ्या राज्यांची वाटणी लहान-लहान राज्यांमध्ये केली जावी ही त्या चळवळींची मुख्य मागणी आहे.

महाराष्ट्रात विदर्भ, आंध्रप्रदेशात तेलंगण, गुजराथमध्ये सौराष्ट्र, मध्यप्रदेशात महाकोशल, राजस्थानात पूर्व व दक्षिण राजस्थान, बिहारात छोटा नागपूर व संथाल परगणा तसेच झारखंड हा पठारी प्रदेश, प. बंगालात दार्जिलिंग, उत्तरप्रदेशात भोजपुरी व बुंदेलखंड - अशी काही उदाहरणे वरील संदर्भात सांगता येतील. या मागण्यांचे स्वरूप देशव्यापी आहे. उत्तर प्रदेशाची अवाढव्य लोकसंख्या व अफाट भूभाग आणि त्यामधून या राज्याचे भारतीय राज्यव्यवस्थेवर प्रस्थापित झालेले वर्चस्व अनेकांना आक्षेपार्ह वाटते. मध्यप्रदेशात ऐतिहासिकदृष्ट्या भिन्न व बहुजिनसी (heterogenous) असलेली क्षेत्रे एकत्र कोबली आहेत. आंध्रप्रदेशात एका बाजूला कमालीचा मागासलेला तेलंगण प्रदेश दुआबातल्या भरभराटलेल्या भागाशी जोडला आहे - या सर्व विपरीत परिस्थितीमुळे काही समूहांना आपल्यावर अन्याय होतो किंवा आपल्याबाबत पक्षपात होतो असे वाटणे साधार व स्वाभाविकच ठरते. प्रशासकीयदृष्ट्या अधिक कार्यक्षम व राजकीयदृष्ट्या अधिक एकजिनसी घटकराज्ये तयार करणे शक्य आहे, एवढेच नव्हे तर राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी ते आवश्यकही झाले आहे. लहान राज्ये संख्येने जास्त होतील हे खरे आहे, पण ती राजकीयदृष्ट्या एकजिनसी असल्यामुळे त्यांच्याशी व्यवहार करणे केंद्राला अधिक सुकर होईल हेही तितकेच खरे आहे.

जनजातींची वेगळी राज्ये व्हावीत : काही विभिन्न वंशांच्या टोळ्या भारतीय संघराज्यात असल्या तरी त्यांचे पर्याप्त सात्मीकरण (assimilation) झालेले नाही. देशाच्या ईशान्य सरहद्दीवरील अशा अनेक टोळ्यांनी आपल्या सांस्कृतिक-ऐतिहासिक वेगळेपणाच्या आधारे स्वतंत्र राज्यासाठी आंदोलने करून तो दर्जा प्राप्त करून घेतला आहे. मेघालय, मिझोराम, नागालँड, मणिपूर, त्रिपुरा, अरुणाचल प्रदेश या राज्यांची उदाहरणे या संदर्भात देता येतील. ही राज्ये देशाच्या सरहद्दीवरची असल्यामुळे त्यांचे भारतीय संघराज्यात सात्मीकरण होणे अत्यंत आवश्यक आहे. पण त्यात अनेक अडचणी आहेत. भारताच्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक जीवनाच्या मुख्य प्रवाहाशी ती कधीच जोडली न गेल्यामुळे त्यांचे प्रश्नही दीर्घकाळ दुर्लक्षित राहिले आहेत. किंबहुना त्यांच्या प्रश्नाचे यथार्थ आकलनही राष्ट्रीय अभिजनांना नाही. दुसरे असे की त्यांच्या ज्या मुळच्या राजकीय संस्था आहेत त्याही एकमेकांपासून मूलतः निराळ्या आहेत. धार्मिक विविधताही प्रचंड असून एकेका धर्माचे अनुयायी विशिष्ट भागात बहुसंख्येने आहेत. त्यांच्या भाषा अनेक व विभिन्न आहेत. त्यांच्या सांस्कृतिक अस्मितांचे प्रश्न आर्थिक व भाषिक वेगळेपणामुळे अधिक तीव्र झाले आहेत.

आंदोलनांचे उग्र स्वरूप : बिहार राज्यातील आदिम जमातींनी दीर्घकाळापासून चालवलेल्या झारखंड चळवळीने एप्रिल १९८९ मध्ये आक्रमक व उग्र स्वरूप धारण केले होते. बिहार, प. बंगाल, ओरिसा व मध्यप्रदेश या चार राज्यांतून काही जिल्हे वेगळे काढून झारखंड नामक नवे राज्य निर्माण करावे ही या चळवळीची मागणी आहे. बिहार सरकार, केंद्र सरकार आणि चळवळीचे नेते यांच्यात बोलणी अनेकदा झाली पण काहीच निष्पन्न होऊ शकले नाही. आसामच्या काही भागात ऑल बोदो स्टुडन्ट्स युनियनने बीदोलँड नामक स्वतंत्र राज्याच्या मागणीसाठी सुरू केलेले आंदोलन मे १९८९ मध्ये हिंसक झाले होते. बोदो हा आसाममधील सर्वात मोठा व प्राचीनतम जनजातिसमूह आहे. त्रिपक्षीय बोलणी तिथेही झाली पण ठोस काहीच उपाय पुढे आले नाहीत.

या व अशा इतरही आदिम जमातींसाठी देशाचे राज्यकर्ते बरेच काही करू शकतात. त्या लोकांच्या रास्त सामाजिक, आर्थिक व राजकीय आकांक्षा समजून घेण्याची नितांत आवश्यकता आहे. त्यांच्या जमिनी गैरआदिम वर्ग हिरावून घेत आहेत, त्यांना हुसकून दिले जात आहे, राजकारणी व इतर घटकांकडून त्यांचे शोषण होत आहे - हीच त्यांच्या असंतोषाची खरी कारणे असून ती दूर झाल्याखेरीज त्यांना या संघराज्यात सुरक्षित वाटणे शक्य नाही. त्या दृष्टीने पहिली गोष्ट म्हणजे त्या राज्यांसाठी वेगळा नियोजन आयोग स्थापन केला पाहिजे. संप्रेषणाची प्रभावी अवस्था व सर्व संप्रेषणसाधने पुरवली पाहिजेत. वीजपुरवठा, शेतकरी संशोधन, समान लिपी व भाषा यांना उत्तेजन, राजकीय एककांचे सुसूत्रीकरण इत्यादी अनेक क्षेत्रेही राष्ट्रीय नेत्यांकडून कल्पक पावले पडण्याची प्रतीक्षा करित आहेत. यातूनच केंद्रसत्ता या प्रदेशात खोलवर पोचू शकेल आणि त्यांचे सात्मीकरण वेगाने घडून येऊ शकेल.

पण तूर्तास तरी इथल्या राष्ट्रीय अभिजनांचा दृष्टिकोन केवळ निवडणूक प्रक्रियांवरच किरासून राहण्याचा दिसतो. पारंपरिक टोळीप्रमुखांच्या नेतृत्वाखाली हिंसक व भूमिगत चळवळी निर्माण झाल्या तरच त्यांच्या प्रश्नांची दखल घ्यायची, एरव्ही नाही - असे केंद्रशासनाचे धोरण दिसते. राष्ट्रीय एकात्मतेच्या दृष्टीने आणि देशाच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने या टोळ्यांचे मोक्याचे स्थान लक्षात घेता अधिक भावात्मक (positive) प्रतिसादाची गरज आहे.

(ग) अन्यप्रांतीयांना प्रतिबंध :

अन्य प्रांतातील नागरिक आपल्या प्रांतात येऊन आपल्या रोजगाराच्या संधी हिरावून घेतात आणि इथल्या भूमिपुत्रांवर वर्चस्व गाजवतात अशा भावनेतून देशात अनेक ठिकाणी प्रखर आंदोलने उभी राहिली आहेत. १९६७ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीनंतर आसामात ललित सेना, प. बंगालात सुभाष सेना व महाराष्ट्रात शिवसेना तसेच इतरही राज्यातून स्थानिक लोकांच्या लढाऊ प्रादेशिकवादाचे लहान मोठे आविष्कार घडून आले. या सर्व 'सेना' राजकारणाभिमुख होत्या, लढाऊ, फासीवादी व प्रतिगामी असे त्यांचे स्वरूप होते. शिवसेना ही त्यांच्यापैकी सर्वात सुसंघटित व आक्रमक असल्याचे आढळते. मराठी माणसाचा कैवार घेऊन मुंबईत बाळासाहेब ठाकरे यांच्या नेतृत्वाखाली उभ्या राहिलेल्या या सेनेचे साम्यवादाशी वाकडे असून हिंदुत्ववादी विचारसरणीशी जवळीक आहे. दक्षिणात्यांनी मुंबईच्या सार्वजनिक जीवनावर वर्चस्व बसवले असून त्यांना घालवून दिल्यावाचून मराठी माणसाला स्वाभिमानाने जगता येणार नाही किंवा विकासाच्या संधी उपलब्ध होणार नाही असे शिवसेनेचे प्रतिपादन आहे. शिवसेना प्रारंभी नुसताच एक प्रदेशवादी दबावगट होती पण आज तिचे हिंदुत्ववादी राजकीय पक्षात रूपांतर झाले आहे.

आसामातील आंदोलन : आसाम राज्यात ऑल आसाम स्टुडन्ट्स युनियन (आसू) आणि ऑल आसाम गणसंग्राम परिषद (आगप) या दोन संघटनांच्या नेतृत्वाखाली परकीय घुसखोरांच्या प्रश्नावरून दीर्घकाळ चाललेल्या आंदोलनाचाही येथे उल्लेख करणे अप्रस्तुत होणार नाही. तीव्र प्रादेशिक भावनेचा तो आविष्कार होताच, मात्र परप्रांतीय देशबांधवांच्या नव्हे तर परराष्ट्रीय स्थलांतरितांच्या विरोधात तो झाला होता. पूर्व बंगाल (आताचा बांगला देश) मधून आलेले मुस्लिम निर्वासित, नेपाळचे नागरिकत्व कायम असलेले नेपाळी स्थलांतरित आणि भारताचे नागरिकत्व अजूनही न घेतलेले मुस्लिमेतर निर्वासित अशा तीन प्रकारच्या परकीयांनी राज्याचे अर्थकारण व राजकारण बळकावले आहे. स्थानिक लोकांचे रास्त हक्क त्यामुळे हिरावले जात आहेत. भारत सरकारने या घुसखोरांचा मताधिकार काढून टाकावा व त्यांचे वेगवेगळ्या राज्यांत पुनर्वसन करावे अशा मागण्या आंदोलकांनी केल्या होत्या.

विद्यार्थी-अध्यापकांनी सुरू केलेल्या या आंदोलनाच्या मागण्या रास्त असल्यामुळे आसामच्या स्त्रीपुरुष नागरिकांचा प्रचंड मोठा पाठिंबा आंदोलनकर्त्यांना मिळाला होता. दीडवर्ष मुदतीच्या या शांततापूर्ण आंदोलनाने भारतीय राज्यव्यवस्थेत नवा इतिहास घडवला, केंद्र सरकारशी झालेल्या सर्व वाटाघाटी फिसकटल्या. विधानसभेसाठी घेतलेल्या निवडणुकीवर मोठ्या

प्रमाणात बहिष्कार टाकण्यात आला. तरीही केंद्रसरकारने कळसूत्री शासन या राज्यावर लादले. लोकांच्या असहकारामुळे ते कारभार करू शकले नाही. आज आसाम गणसंग्राम परिषद या राज्यांत सत्तारूढ आहे. त्यामुळे आसामचा मूळ प्रश्न काहीसा बाजूला पडला असला तरी सुटलेला मात्र नाही. स्थानिक नागरिकांच्या संधी हिरावणारे परकीय स्थलांतरित राज्याबाहेर काढल्यावाचून तो प्रश्न सुटूही शकणार नाही.

(घ) राज्यांसाठी अधिक स्वायत्ततेची मागणी :

राष्ट्रबांधणीसाठी केंद्रप्राबल्य आवश्यक आहे या समजुतीतून संविधानकारांनी भारतीय संघराज्यरचनेत घटकराज्यांना कमालीचे दुय्यम स्थान दिले आहे. आपण यासंबंधीचे तपशील यापूर्वीच पाहिले आहेत. संविधानकारांची राष्ट्रीय एकात्मतेची ही संकल्पना पाश्चात्य देशांच्या अनुभवावर आधारित होती. राज्यांना स्वायत्तता दिल्यास ती अधिक बलशाही होतील आणि राज्ये अशी बलशाली होणे राष्ट्रीय एकात्मतेला बाधक होईल अशी बहुधा भीती त्यांना वाटली असावी.

आज इतक्या वर्षांच्या अनुभवानंतर आपण असे निश्चित म्हणू शकतो की नुसते केंद्रप्राबल्य देशाला राष्ट्रीय एकात्मतेची हमी देऊ शकत नाही. केंद्राने राज्यांवर अधिक विश्वास टाकून त्यांना अधिक अधिकार दिल्यास ते संघराज्याशी विशेष आस्थेवाईकपणे जोडले जातील.

स्वायत्तता न दिल्यास विखंडनाचा धोका : विरोधी पक्षांची सरकारे ज्या राज्यात स्थिरावलेली आहेत तिथून स्वायत्ततेची मागणी सातत्याने केली जात असते. पण केंद्रात सत्तारूढ असलेल्या पक्षांच्या हाती जी राज्यशासने आहेत त्यांना स्वायत्ततेची गरज नाही असा मात्र याचा अर्थ नाही. केंद्रशासनाने संयुक्तीच्या (coalition) धोरणाने राज्यांशी संबंध ठेवल्यास ते सर्वच राज्यांच्या दृष्टीने उपयुक्त व राष्ट्रीय एकात्मतेला पोषक ठरणार आहे, पण आजपर्यंत तरी केंद्रशासनाने स्वायत्ततेच्या मागणीचा विचार पूर्वग्रहदूषित दृष्टीने केलेला आढळतो. राज्यांना स्वायत्तता दिल्यास देशाचे विखंडन (balkanization) होईल अशा विपर्यस्त भूमिकेतून केंद्रशासन स्वायत्ततेच्या मागण्यांकडे दुर्लक्ष करते आणि त्यांनी आंदोलनात्मक पावले उचलली तर त्यांची दडपणूक करते. तरीही या मागण्यांचा जोर सतत वाढतो आहे. अनेक राज्ये विरोधी पक्षांच्या ताब्यात गेल्यामुळे यापुढे फार काळ स्वायत्ततेचा प्रश्न दडपता येणे शक्य होणार नाही.

(ङ) प्रादेशिक असंतुलन :

सातवी पंचवार्षिक योजना १९९० साली पूर्ण झाली आणि आठवी सुरू झाली तरीही देशाच्या विभिन्न भागांच्या विकासात संतुलन राहावे आणि प्रत्येक प्रदेशाच्या विकासक्षमतेचा जास्तीत जास्त वापर होऊन त्याचे लाभ त्या प्रदेशाला मिळावेत ही नियोजनाची उद्दिष्टे अजूनही सफल झालेली नाहीत. दुसऱ्या योजनेपासून वरील उद्दिष्टांची घोषणा सतत होत आली असली तरी सर्वाधिक दरडोई उत्पन्न असलेला पंजाब आणि सर्वात कमी दरडोई उत्पन्न असलेला बिहार यांच्यातील तफावत कमी होण्याऐवजी वाढली आहे. देशाच्या दरडोई उत्पन्नात झालेली वाढ केवळ पंजाब, हरियाणा, गुजरात व महाराष्ट्र या चार राज्यांत झालेल्या वाढीमुळे झाली आहे.

राज्ये अप्रगत राहिली आहेत. दिल्ली व चंदीगढ वगळता सर्व संघ राज्यक्षेत्रे मागास आहेत. शहरीकरण, वीजपुरवठा, खते-बीबियाणे वगैरे आधुनिक साधनांचा वापर, रस्ते, बँकांच्या शाखा, कृषि-उत्पन्न या प्रत्येक बाबतीत प्रगत व अप्रगत राज्यांमध्ये कमालीची तफावत आढळते. अप्रगत राज्यांत दारिद्र्य-रेषेखालील लोकसंख्येचा आकारही प्रगत राज्यांपेक्षा प्रचंड मोठा आहे. सारांश, या देशाच्या नियोजनप्रक्रियेने प्रगत राज्यांच्या प्रगतीत आणि मागास राज्यांच्या मागासलेपणात भर घातली आहे.

स्वाभाविकच ओरिसा, बिहार, त्रिपुरा, मणिपूर, आसाम या अप्रगत राज्यांमध्ये असंतोष धुमसत असतो. विकासाच्या विशेष संधी मिळाल्यात म्हणून आंदोलने उभी राहात असतात. या आंदोलनांना संकुचित, प्रादेशिक किंवा राष्ट्रविरोधी ठरवून दडपणे म्हणजे त्या राज्यांच्या जखमांवर मीठ चोळणे ठरते. मोठे प्रकल्प वा कारखाने आपल्या भागात उभे राहावेत यासाठी होणाऱ्या आंदोलनांच्या मुळाशी प्रदेशभावनेपेक्षा विकासाची भूकच मोठी असते हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

एप्रिल १९७८ मध्ये झालेल्या अखिल भारतीय प्रादेशिक विषमता परिषदेत ई. एम्. एस्. नंबुद्रीपाद आणि भूपेश गुप्ता या मार्क्सवादी नेत्यांनी केंद्रशासनावर राज्यांना स्वायत्तता व विकासाची शक्ती न देण्याबद्दल ठपका ठेवला होता. त्यांच्या मते, मत्केदारी भांडवलशाहीतून प्रादेशिक विषमता वाढली असून भांडवलदारांनी निवडलेल्या भागातच कारखाने निघत आहेत. वीस बड्या उद्योगपतींची घराणी देशाची अर्थव्यवस्था नियंत्रित करित आहेत. अशोक मेहता हे या परिषदेच्या अध्यक्षस्थानी होते. त्यांनी विकासाची सुसंगत व्यूहनीती तसेच प्रदेशपातळीवर व्यष्टि-नियोजन (micro-regional planning) करण्याच्या आवश्यकतेवर भर दिला. प्रादेशिक विषमता वाढत आहे; पंजाब, हरियाणा, महाराष्ट्र, गुजराथ, पं. बंगाल, हिमाचल प्रदेश व कर्नाटक ही अग्रस्थ सात राज्ये सोडल्यास अन्य राज्यांचा आर्थिक विकास ठप्प झाला आहे - या मुद्द्यांवर परिषदेतील सर्व वक्त्यांचे एकमत होते.

(च) फुटीरतावादी चळवळी :

प्रादेशिक हितसंबंधांना घेऊन उभ्या राहिलेल्या प्रत्येक चळवळीला फुटीरतावादी व राष्ट्रद्रोही ठरवण्याचा सरसकट प्रयत्न केंद्रशासनाकडून केला जात असला तरी अनेक प्रसंगी तो अनाटायी असतो हे आपण वर पाहिलेच आहे. राजकीय अतिकेंद्रितपणा व केंद्रसरकारची अहंमन्य भूमिका यांची स्वाभाविक प्रतिक्रिया म्हणून काही चळवळी प्रारंभी भारतीय संघराज्यापासून फुटून निघण्याची भाषा करतात पण त्यांना सत्तेतला त्यांचा रास्त वाटा मिळताच संघराज्यांतर्गत स्वायत्ततेच्या मागणीवर स्थिरावतात. मद्रासमध्ये द्रविड मुन्नेत्र कळघमच्या चळवळीचे असे झाले आहे. संविधान जाळण्याच्या घोषणेने सुरू झालेल्या त्या चळवळीने आपल्या अवाजवी व अतिरेकी मागण्या सोडून दिल्या असून सांविधानिक चौकट स्वीकारली आहे. मार्क्सवादी कम्युनिस्ट चळवळीतील फार मोठ्या गटानेही सांविधानिक चौकटीत काम करण्याचे पत्करले आहे.

स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या काळात मुस्लिम लीगने जी फुटीरतावादी चळवळ उभी केली होती तशी कोणतीच चळवळ आज देशात नाही. आवेशाने फुटून निघण्याची भाषा अग्निभक्षक नेते प्रसंगी करित असले तरी भारतीय संघराज्याबाहेर राजकीय व आर्थिकदृष्ट्या टिकून राहाणे आपणास शक्य होणार नाही याची त्यांनाही पुरेपूर जाणीव असते. 'शीख हे स्वतंत्र राष्ट्र आहे' या गृहीतकृत्यावर आधारित खलिस्तानची चळवळ काही काळ अतिरेकी देशात व देशाबाहेर चालवीत होते. पण एकतर सर्वसामान्य शीख समाजाचा त्यांना पाठिंबा नव्हता. शिवाय स्वतंत्र खलिस्तान राजकीय-आर्थिकदृष्ट्या टिकणे शक्य नव्हते. ती मागणी त्यामुळे इतिहासजमा झाली आहे.

फुटीरतावादी खलिस्तानी नेत्यांनी खलिस्तानचे नकाशे प्रसृत करणे, नोटा छापणे, पोस्टाची तिकिटे किंवा परदेश-प्रवासनामे काढणे, विमान अपहरणासारखे सनसनाटी प्रकार करणे - अशा गोष्टी आंदोलकांनी केल्या होत्या. त्या गंभीर होत्या. श्रीमती गांधींची हत्या आणि त्यानंतर सतत हिंदू-शीख यांच्यात सुरू झालेले हत्याकांड यातून देशासमोर गंभीर पेचप्रसंग निश्चितच उभा राहिला होता. केंद्रशासनाने या प्रश्नाच्या केलेल्या गलथान हाताळणीतून तो अधिकच हाताबाहेर गेला होता. आज तो प्रश्न बाजूला पडला आहे पण शीख समाजाची रास्त गाऱ्हाणी दूर न झाल्यास तो पुन्हा उद्भवू शकतो. हा प्रश्न राष्ट्रीय एकात्मतेचा प्रश्नच नव्हता, मूठभर अतिरेक्यांच्या उपद्रवाचा तो प्रश्न होता.

वरील चर्चेवरून हे स्पष्ट होते की प्रदेशवादातून राष्ट्रविरोधी शक्ती बळावतात आणि राजकीय विकासाच्या वाटा अवरुद्ध होतात हा एक अपसमज आहे. प्रादेशिकता ही प्रामाणिक व प्रभावी जनभावना असल्यामुळे तिला दडपणेच परिणामतः अधिक भयावह असू शकते. प्रदेशातील लोकांना आपल्या स्वायत्त विकासाची आकांक्षा निर्माण होणे हे लोकशाहीच्या वाढीचे लक्षण असते, मध्यवर्ती राजकीय सत्तेशी केवळ भौगोलिकच नव्हे तर मानसिकही दुरावा लोकांच्या मनात असतो, प्रादेशिक सत्ताकेंद्र त्यांना सर्वार्थानी जवळचे असते. लोकांचा राजकीय सहभाग वाढवण्यास लोकशाहीच्या विस्ताराइतकीच महत्त्वाची भूमिका प्रादेशिक भावना पार पाडीत असते त्यामुळे प्रादेशिकतेला संकट समजून दडपण्याचा प्रयत्न करण्याऐवजी तिच्याशी संयुतीचे संबंध जोडूनच राष्ट्रीय एकात्मतेला बळकटी आणली जाऊ शकते. दडपण्यामधून मात्र प्रादेशिकता अभिनिवेश वाढून तिला विकृत वळण लागण्याची, म्हणजेच ती राष्ट्रीय एकात्मतेला बाधक ठरण्याची शक्यता वाढते.